

Nismo meli vremena za igrati se... Djetinjstvo na selu (1918-1941)

Autorica prikazuje djetinjstvo u selima zagrebačkog Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata. U prvom je planu gospodarska uloga djece, čime se pokušava objasniti i strategija seljačkih domaćinstava: o potrebi za dječjom radnom snagom ovisio je broj djece, njihov ostanak u roditeljskom domaćinstvu ili odlazak, te mogućnosti školovanja. Razmatraju se i osobni odnosi između članova domaćinstva koji su, zahvaljujući neizmijenjenom prvenstvu gospodarske uloge seljačke obitelji te i dalje visokom mortalitetu i fluktuaciji njenih članova, ostali zasnovani na načelima iz ranijih razdoblja: autoritetu i distanci.

Vremenske granice djetinjstva

Dobne odrednice djetinjstva nije sasvim jednostavno postaviti. Dok je početna točka – rođenje, sama po sebi razumljiva, vrijeme kada djetinjstvo prestaje određuje nekoliko čimbenika. Za seljačku djecu to je prije svega sposobnost uključivanja u gospodarske aktivnosti domaćinstva. Tijekom djetinjstva stječu sva nužna znanja i osposobljavaju se preuzeti ravnopravnu ulogu u održanju gospodarstva. Tek krajem djetinjstva sposobna su to i ostvariti, odnosno dolaze u dob u kojem fizička snaga omogućava obavljanje poslova potrebnih jednom seljačkom domaćinstvu. Za djevojčice ovo vrijeme nastupa možda nešto ranije, jer su i ženski poslovi u pravilu fizički lakši od muških. No kako je između dva svjetska rata ova tradicionalna podjela gubila svoje jasne granice, pa su i muškarci i žene sve češće zalazili u sferu suprotnoga spola (žene češće u mušku), može se reći da su i dječaci i djevojčice tek negdje s 15 godina bili puna radna snaga. To što je ova idealna granica često pomicala prema dolje, znak je samo otežanih prilika i velikih pritisaka u kojima se živjelo. Michael Mitterauer donosi tablicu procjena srednjih tjelesnih snaga muškaraca i žena iz 1913. godine, vremena i sredine (seljačko društvo) koja je zahtijevala razvijanje veće fizičke snage nego danas.

Tablica 1: *Prosječna mišićna snaga žena i muškaraca mjerena u kg, 1913. godine.*¹

DOB	ŽENA	MUŠKARAC
12	45	70
13	55	80
14	60	90
15	65	105
16	68	112
17	70	115
18	70	122
19	70	135

Dok djevojke do pune fizičke sposobnosti dolaze nešto kasnije (16-17 godina), dječaci već s 12 mogu podnijeti isti napor. Kada oni dosegnu svoj maksimum, snaga im je dvostruko veća nego što je njihovim vršnjakinjama. Ova prirodna (biološka) razlika uvjetovala je u društvima koja su živjela od korištenja fizičke snage – lovačkim, ratničkim i seljačkim, tradicionalnu oštru podjelu poslova prema dobi i spolu. Određivala je dobrim dijelom i pravila ponašanja u domaćinstvima u kojima se odvijalo djetinjstvo seljačke djece Hrvatskog zagorja i Prigorja između dva svjetska rata.

Tjelesno odrastanje i razvijanje radne sposobnosti treba gledati odvojeno od stjecanja gospodarske samostalnosti. Djeca, odnosno sada mladi, još niz godina neće moći samostalno voditi gospodarstvo, prvo, jer ga nemaju, a roditelji se često teško i kasno povlače, drugo, za vođenje svoga domaćinstva bilo je potrebno ipak više znanja i iskustva nego što ga je mogao steći petnaestogodišnjak. Stoga su djeca ne samo tijekom djetinjstva, nego i kasnije, tijekom mladenaštva, podvrgnuta autoritetu roditelja koji su vlasnici i upravitelji imanja. Roditelji (ili glava obitelji) su oni koji odlučuju što će koje dijete raditi, do kada će se školovati, hoće li ostati na zemlji, ići dalje u škole ili na zanat, ili se zaposliti. Čak i djeca koja prije 15. godine odlaze u službu, nemaju punu samostalnost: podvrgnuta su autoritetu »gazde« ili rođaka kod kojega odsjedaju. Ova nesamostalnost mogla se protegnuti i duboko u srednje godine, s tom razlikom što je kasnije bila često izvorom sporova. U djetinjstvu, uz dvostruku ovisnost: fizičku i gospodarsku, pobune protiv roditeljskog autoriteta su nepoznate. Prvi nagovještaji samostalnog odlučivanja, ili otvorenog opiranja volji roditelja, znak su da je doba djetinjstva prošlo.²

Obiteljska strategija: djeca kao radna snaga

BROJ DJECE. Uz mnogobrojne (i kod pojedinih autora djelimice različite) funkcije obitelji, reprodukcija, nužna za biološki opstanak, najčešće se navodi na prvome mjestu.³ Ima-

¹ Mitterauer, 1993:119.

² Stein-Erlich, 1971:61.

³ Leslie, Korman, 1989:6-9.

ti potomstvo podjednako je važno i za pojedinca i za cijelu zajednicu, stoga i ne začuđuje složenost i međuvjetovanost čimbenika koji utječu na ono što se danas pričinja kao najintimnija i osobna odluka na koju pojedinac ima isključivo pravo. Upravo suprotno: splet gospodarskih i društvenih prilika, kulturne tradicije ili vjerskih uvjerenja daje konačni ishod – odluku pojedinca o obliku buduće obitelji.

Tako je jedna od osnovnih strateških odluka koje donosi seljačka obitelj ona o načinu njezine reprodukcije: u kojem se opsegu treba, može i želi nastavljati. Ova odluka najuže je povezana s gospodarskim mogućnostima, prilikama ili ambicijama. Treba napomenuti kako ono što zovemo odluka može biti i potpuno slobodan individualni čin (u našem smislu važan je samo kvantitativan aspekt, odnosno učestalost pojavljivanja, bez filozofsko-etičkih implikacija) ili ponašanje većine koja pristaje uz »zahtijevne vremena« (ako možemo reći »kolektivna odluka«). Upravo zato broj djece u obitelji govori ne samo o tadašnjem gospodarskom trenutku seljačke obitelji, nego i šire, o gospodarskim mogućnostima onoga vremena, te procjeni (i stvaranju) budućeg.

Kratak tabelarni prikaz broja djece u obiteljima tridesetpetorice kazivača na čijim je intervjuima zasnovan ovaj rad, ilustracija su za već poznato demografsko kretanje stanovništva tijekom ova dva desetljeća.

Tablica 2: Broj djece u obiteljima kazivača: lijevo u roditeljskim obiteljima (broj braće), desno u vlastitim (broj djece koju su sami imali)

Kazivač	1910.	1920.	1930.	1940.	1950.
A. B. 1912, Stenjevec	☆☆☆				
B. B. 1906, Kustošija	☆☆☆☆☆☆		☆☆		
A. K. 1908, Šestine	☆☆☆☆		☆☆		
J. K. 1922, Šestine		☆☆		☆	
D. K. 1916, Šestine	☆☆☆☆☆☆☆☆			☆☆	
F. R. 1919, Čučerje		☆		☆☆☆	
B. K. 1914, Čučerje	☆☆		☆		
P. P. 1912, Trstenik	☆☆☆☆☆☆☆☆			☆☆☆☆	
F. K. 1911, Prepuštovec	☆☆		☆☆☆☆		
P. P. 1913, Kašina	☆			☆	
J. H. 1926, Blaguša		☆☆☆☆☆☆			☆
I. H. 1931, Kašina			☆☆		☆☆
I. K. 1935, Glavnica G.			☆☆☆☆☆☆☆☆		☆☆
F. P. 1921, Glavnica G.		☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆			☆☆
B. B. 1912, Psarjevo G.	☆☆☆☆☆☆☆☆			☆☆	
V. Z. 1921, Biškupec		☆☆			☆☆
F. K. 1914, Punikve	☆☆			☆☆	
D. S. 1924, Punikve		☆☆			
B. S. 1924, Jerovec	☆☆☆☆			☆☆	
Š. H. 1919, Lep. Ves		☆☆☆☆		☆☆☆☆☆☆	
P. Č. 1921, Lep. Ves		☆☆			

Kazivač	1910.	1920.	1930.	1940.	1950.
J. Š. 1919, Budim		☆☆☆☆♣		☆☆	
M. K. 1923, Sestrunec			☆☆☆☆♣♣		☆☆☆
A. F. 1922, Lep. Purga		☆☆☆☆☆☆♣♣			☆☆☆
F. Č. 1924, Čret			☆☆☆☆☆☆☆☆♣		☆☆
M. K. 1925, Viletinec			☆☆☆☆♣♣♣		☆
M. D. 1923, Rinkovec			☆☆☆☆☆☆☆		☆☆
R. Š. 1915, Vučilčevo		☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆☆♣♣			☆
S. S. 1929, Luka			☆☆☆☆♣		☆☆
J. B. 1910, Žeinci	☆☆☆☆♣♣♣♣♣		☆☆☆☆		
B. T. 1914, Družilovec	☆☆☆☆♣♣♣♣			☆	
I. M. 1915, Hruševac		☆		☆	
A. P. 1928, Črešnjevac			☆☆☆☆☆☆♣♣		☆
M. Ž. 1915, Dubrovčan	☆☆			☆☆	
M. S. 1925, M. Erpenja			☆☆☆☆☆☆☆☆		☆☆

☆ preživjela djeca

♣ umrli

Za obitelji u kojima su se djeca rađala negdje od 1900. do druge polovice dvadesetih godina, karakterističan je još uvijek visok broj djece (ali visok je i njihov mortalitet). Pri tom treba uzeti u obzir da je smrt oca u nekoliko obitelji značila kraj povećavanju broja djece, s obzirom da se udovice s djecom gotovo u pravilu ne udaju ponovno.⁴ Otac B. S. iz Jerovca godinama je bio u Americi. Smrt majke S. S. iz Luke i J. H. iz Blaguše jednakog su djelovanja, jer iako su se očevi ponovno oženili, u drugom braku nisu imali djece. Ponovno se nije oženio jedino otac P. Č. iz Lepoglavske Vesi, koji je već imao stariju kćer, dovoljno veliku da bi sama vodila domaćinstvo. I time je ovdje broj djece zaokružen na 5 (od čega je 3 umrlo).

Svega nekoliko obitelji moglo se poslužiti nekom od metoda svjesne regulacije potomstva: u slučaju obitelji A. B. iz Stenjeva na to je bez sumnje djelovala blizina grada i poznavanje mogućnosti pobačaja. Tom razlogu u drugim se obiteljima pridružio gospodarsko-socijalni status: obitelj J. K. bila je jedna od najbogatijih u Šestinama, a za tadašnje prilike razmjerno obrazovani otac planirao je drugačiju budućnost za svoju djecu. Dok bi se za B. K. iz Čučerja moglo ponoviti ovo isto, suprotno je vrijedilo u obiteljima V. Z. iz Biškupeca, F. K. i D. S. iz Punikvi, M. Ž iz Dubrovčana. Sve su obitelji živjele na malo zemlje, te su im očevi morali potražiti službu drugdje. Otac V. Z. je bio vincilir, pa podvornik u Zelini, D. S. mlinarski radnik u Ivancu, F. K. sezonski šumarski radnik gdje god se tražilo, a M. Ž. sezonski zidarski pomoćnik u Zagrebu i nadničar kod suseljana. Utjecaj većega lokalnog mjesta i mogućnosti komunikacije koje mnoge obitelji još nisu imale, mogao je navesti i obitelji s druge strane ljestvice imućnosti na odluku o smanjenju broja djece.

⁴ B. B. Kustošija; A. K. Šestine; F. K. Prepuštovec; P. P. Kašina; J. Š. Budim; I. M. Hruševac.

U drugoj grupi, obiteljima koje su imale djecu u tridesetim i kasnijim godinama, tek se za četiri sa sigurnošću može reći kao nisu ograničavale broj djece. Obitelj I. K. u Kašini i Š. H. u Lepoglavskoj Vesi među posljednjima su u svom kraju koji imaju više od četvero djece. U obje je, najvjerojatnije, vjersko uvjerenje pomoglo održanju tradicije; iz obje su obitelji prije i kasnije članovi odlazili u crkvene redove. Druge dvije obitelji, A. P. iz Črešnjevca i M. S. iz Male Erpenje, obje iz zapadnog Zagorja (Tuhelj – Pregrada) svjedoče da u te krajeve ideja planiranja obitelji još nije došla. Iako male obiteljske parcele nisu više pružale mogućnosti za život, ovdje su seljaci još pribjegavali tradicionalnom rješavanju »viškova« radne snage: odlazak od kuće.

Kazivači su i sami zapažali promjene. *Prije rata je bile više diece. Osmero di, al najviše je žive bilo po 5, 6, tak. A 12 nisam si zapometila. F Sesveta jedna imela 12 komadov, te bilo kakti za čude.* (kasnije) *Tak po jeno, dva, tri najviše.*⁵ Kazivačica je jedinica (starija sestra i brat umrli su prije navršene godine dana starosti), ali ni stričevi s kojima su živjeli u zajednici (vjenčani nakon 1918.) nisu imali puno djece: jedan četvero (od kojih je dvoje umrlo), a drugi dvoje. Približan broj navodi i F. R. također iz Čučerja. Sam je bio jedinac (rođen nakon 21 godine braka!), no nitko od šire obitelji, a opisao je 6 slučajeva, nije imao više od četvero djece.

Tridesetih godina postala je rijetkost imati četvero djece. Vršnjaci P. P. iz Kašine, koji su se ženili u isto vrijeme (1936), nisu imale više od dvoje. *Moja generacija, nas sedam, niti jedni nisu imali više, jedno-dvoje.*

Sredstva za ograničavanje broja djece bila su poznata stoljećima, no tek ih se pojavom demografske tranzicije počelo masovno koristiti.⁶ Do tada je ionako visok mortalitet činio stopu rasta svjetskog stanovništva gotovo nezamjetnom. Prava eksplozija stanovništva u 19. stoljeću izazvana padom mortaliteta, a i nadalje visokom stopom nataliteta, uvjetovala je okretanje svjesnoj kontroli i smanjenju broja djece. Proces je započeo vrlo rano, čak u drugoj polovici 18. stoljeća u Francuskoj (prije Revolucije!), tek se stoljeće kasnije javlja u Zapadnoj Europi, a sa zadržkom 2-3 desetljeća u Hrvatskoj.⁷

Niti obiteljima s velikim brojem djece – »kak Bog da«, nije bilo nepoznato najčešće primjenjivano i opće poznato sredstvo smanjivanja broja djece jednostavnim produženjem dojenja.⁸ Kako je duga laktacija odgađala novo začće, razmaci u kojima su djece rađana mogli su iznositi 2-3 godine, s time da su se s vremenom povećavali. Prema nekim proračunima taj je razmak mogao iznositi najviše 31.5 mjeseci.⁹ Iskazi kazivača samo potvrđuju poznavanje i korištenje ovog tradicionalnog sredstva. S. S. iz Luke sjeća se kako je njegova sestra *bila skoro četiri godine stara, i nosila stolček za sobom, i mama dala cicu.* Rezultat je bio da se mlađa sestra rodila 3 godine nakon nje.

No prava, »moderna« regulacija započela je primjenom do tada strogo zabranjivanih načina za sprečavanje začća ili prekida trudnoće. Niti jedno, kao što je već rečeno nije bilo nepoznato ranijim razdobljima, no bilo je rijetko ili nikako korišteno, posebice u seljačkim

⁵ B. K. Čučerje.

⁶ Segalen, 1988:169; Friedlander, Okun, 1995:139-158.

⁷ Flandrin, 1979:221-242; Segalen, 1988:160; Gelo, 1987:127-128.

⁸ Mitterauer, 1990:295; Todorova, 1993:66.

⁹ Imhof, 1976:219.

sredinama. Uobičajeni način izbjegavanja trudnoće bio je *coitus interruptus* koji se nekako od doba Francuske revolucije počeo širiti Europom kao *francuski grijeh*. Francuska ga historiografija još od Philippe Ariesa naziva *muškim* oblikom kontrole, dok su kasniji načini *ženski* (pobačaj i moderna kontracepcijska sredstva).¹⁰ Između dva rata sve je češće primjenjivan i u selima Zagorja i Prigorja. *Onda nisu niti babe imiele diece, nису štiele, sou se čouvali.*¹¹

D. K. je odrasla u obitelji s osmero braće, ali nakon što se 1938. udala imala je sasvim drugačije zamisli o svojoj budućoj obitelji. Muž se zaposlio u gradu, a ona se, nakon što joj je prvi sinčić umro sa 4 mjeseca »čuvala«. *Onda sam bila slobodna. Nisam štela imati decu. Čuvali smo se.*¹² *To muški odgovara. Neće paziti i dogodi se diete.*¹³

Pobačaj kao sve češći način regulacije broja djece bio je dostupniji selima zagrebačke okolice. Prema odgovorima, radilo ga se »doma, od domaćih stvari« ili se išlo seoskim babcama, a ponekad spominju i doktora. Visoke cijene bile su važnim razlogom zašto doktor nije baš prečesto posjećivan.¹⁴ Primjer tete kazivačice A. B., koja se odlučila na liječničku intervenciju tek nakon jedanaestoga djeteta, pokazuje da se tijekom dvadesetih godina ovom rješenju pribjegavalo u izuzetnim slučajevima ili barem vrlo rijetko. U spomenutom je slučaju tetin oženjeni sin očekivao vlastito dijete, pa je njezina trudnoća postala nešto »neprilično«. I druge kazivačice znale su za slučajeve pobačaja na selu. Većina ih je samo neodređeno odgovorila kako su se pobačaji radili, ali da su bili skupi. D. K. ispričala je o slučaju služavke i izvanbračne trudnoće, koju je ova riješila kod jednoga od zagrebačkih doktora, koji su to tajno radili kod kuće. Platilo je vjerojatno otac, koji je bio obrtnik i raspolagao s više novaca (jer je njime plaćan, inače nije bio imućan) od prosječnog seljaka. I ona je istakla kako je to bilo skupo, pa se vrlo rijetko odlučivalo na taj korak.¹⁵

Kako se o tome da li je koja »rastepla« najčešće nije govorilo, teško je i sada doznati točne podatke, no za ovo istraživanje je dosta znati da su se oba osnovna načina regulacije broja potomstva proširila u selima zagrebačkog Prigorja izgleda već dvadesetih godina, a u kasnim tridesetim i Hrvatskom zagorju. Iako su neki kazivači smatrali da to nije bilo povezano sa imovinskim statusom (*Negdie su i ki su imućnejši bili imeli više, a negdie i ki su male imeli su imeli manje.*),¹⁶ izgleda da se ipak ranija regulacija može vezati uz bogatije obitelji, kojima je bila dostupnije informacija, imali su i sredstva za eventualni pobačaj, a potrebu za radnom snagom lako su zadovoljavali izvana. Jedini koji su regulaciju broja potomstva doživljavali kao socijalnu razliku, bili su kazivači iz zapadnog Zagorja. Prema njima, samo su bogati seljaci uživali olakšicu malobrojnijeg potomstva. (*Bolji gazdi su imeli manje dece.*)¹⁷ Iako je već dosta obitelji imalo manji broj djece, one s 11-12 nije se sa sigurnošću trebalo tražiti među bogatima. (*Po 1, 2, najviše 3 dece. Tri su bili kaj su imali 11-12. Ti koji su bili bogatiji, ti su imali manje.*)¹⁸

¹⁰ Segalen, 1988:194-195.

¹¹ B. K. Čučerje.

¹² D. K. Šestine.

¹³ F. K. Punikve.

¹⁴ Usp. Stein-Erlich, 1971:271-272.

¹⁵ D. K. Šestine.

¹⁶ B. K. Čučerje.

¹⁷ S. S. Luka.

¹⁸ R. Š. Vučilčevo.

Mali broj djece, postao je društveno prihvaćeni običaj tijekom samo jedne generacije. Razlozi su bili očita želja za boljim životom, za sebe i za djecu. Žene su počele govoriti *Kam bum imele, nemam š čime ni ove raniti!*. Razlog je bio isključivo procjena gospodarske mogućnosti. *Lake je roditi, a dou bu to ranil? Skoupe!*¹⁹ *I tak sam došla da nisam imela čudaj diece, jer onda mi je bilo lakše živeti.*²⁰ Ovo »lakše« nije se odnosilo na težnju za uživanjem i bijegom od rada, već na činjenicu da su na komadiću od nekih 0,5 čhv preživljavali zahvaljujući tome što je muž dobio posao u gradu. Gospodarski razlog uvijek je bio na prvome mjestu. U Biškupcu, selu koje se spaja sa Svetim Ivanom Zelina, rijetki su imali četvero djece, većina od jednoga do troje *drugač ovi siromašniji, kud bi!*²¹

Samo tijekom te jedne generacije došlo je potpunog preokreta: od gotovo zabranjene pomisli, čina koji se obavljao u najstrožoj tajnosti, planiranje obitelji postalo je mnogima »normalno«, a obitelj s velikim brojem djece izvrgavana podsmjehu. Mladi su počeli govoriti *Nisam je tvornica diece*, a od onih koji su imali više *svaki bedaka pravi.*²² Ruganje okoline znak je drastične promjene shvaćanja. Zbog jedanaestoro djece majci B. B. iz Psarjeva G. podrugivala se vlastita snaha (znači mlađa generacija, udala se oko 1925.) s kojom su živjeli u zajedničkom domaćinstvu. No kako sin (odnosno suprug) očito nije dijelio njezino mišljenje o idealnijem, manjem broju djece – *poslie se i njoj to dogodilo, 9 komadi je imiela!*

Manji broj djece zabilježen je i u nekim selima zapadnog Zagorja, koja su bila bliže Sloveniji, a vjerojatno i pod njihovim utjecajem. Naime, iako blizu u fizičkim mjerama, često samo preko Sutle, obiteljska strategija slovenskih sela bila je upravo suprotna hrvatskima. Izgleda kako je pod austrijskim utjecajem u Sloveniji usvojeno pravilo da samo jedan sin nasljeđuje imanje, a ostali moraju otići, ili ostaju u podređenom položaju sluga. Tako je i svjesno smanjivanje broja djece prihvaćeno ranije nego kod nas. Tako je u župi A. P. (Tuhelj) bilo još uobičajeno imati velik broj djece (*Većinu su dosta imali, retko ko da ni, i to kaj ni bil sposoben imeti.*). No već u selu kraj Desinića, u koje se priženio majčin brat, obitelji su planirale potomstvo drugačije. (*Oni su više bili »Slovinci«. Malo je dece bilo.*)²³ U Dubrovčanu od kuda je M. Ž. malo je tko u njenom djetinjstvu imao više od četvero djece, dok su u obližnjem selu, iz kojega je njezin muž *znali po 8-9 imeti.*

Kod istraživanja pojave planiranja obitelji nije bilo moguće utvrditi njezinu posebnu vezanost sa specifičnim gospodarskim potrebama pojedine podregije (eko-tip). Bez obzira radi li se o zagrebačkom Prigorju sa selima mješovite seljačke proizvodnje i dublje povezanim s gradskom privredom, o Kašinsko-Zelinskom prigorju s dominantnim vinogradarstvom, o sjevernom Zagorju (ivanečko-lepoglavski kraj) s jakim kućnim obrtom ili zapadnom (sela na luku Pregrada – V. Trgovišće – Kraljevec) u kojem gotovo da i nema drugih izvora zarade osim poljoprivrede, smanjenje broja obitelji ne može se povezati s nekim posebnim gospodarskim interesima, osim naravno onim zajedničkim, da se zbog smanjene površine posjeda, smanjuje i broj nasljednika.²⁴ Potreba za dječjom radnom snagom ovisila je o imovinskom položaju obitelji. Veće bogatstvo i veće siromaštvo imali su isti utjecaj:

¹⁹ B. K. Čučerje.

²⁰ D. K. Šestine.

²¹ V. Z. Biškupec.

²² P. P. Kašina.

²³ A. P. Črešnjevce.

²⁴ Usporediti: Mitterauer 1990, 144.

smanjenje broja djece. Dok je za bogate to bila mogućnost, jer su lako dolazili do plaćene radne snage izvan domaćinstava, za siromašne to postaje nužda zbog sve težega preživljavanja brojne obitelji na malom posjedu, koje ne treba toliku radnu snagu.²⁵ Smanjenje broja djece ovisilo je i o mogućnostima komunikacije i prihvaćanja novih ideja, pa se ranije osjetilo u sredinama koje su nudile veće mogućnosti dodira s novim svjetonazorom. Tako je susjed S. S. iz Luke imao sedmero djece, dok je njegov brat, koji je odselio u Slavoniju, pod utjecajem nove okoline imao – na dvostruko većem imanju – samo jedno dijete.

Opisi teškog i stalnog rada, te gotovo nepoznavanje slobodnog vremena ne ostavljaju mjesta sumnji u potrebu za radnom snagom u tom trenutku. Kako se još sve radilo ručno, a nedostatak kapitala na malim imanjima svaku značajniju modernizaciju činio nedostupnom, sva se radna snaga ove »prenapučene« regije zapravo dobro koristila. S te su strane djeca još u međuratno doba bila potrebna. Problem je nastajao kod razmišljanja što će biti s tom djecom kada budu morala preuzeti gospodarstvo u svoje ruke. Mjesta nije toliko nedostajalo za tadašnju djecu, već za njihovu buduću. Dok je visok mortalitet u prošlosti obično i više nego prepolavljao obitelji (nitko od kazivačevih roditelja ili djedova nije imao više od troje preživjele braće), oni koji su postajali roditelji između dva rata brzo su naučili da se mora posegnuti za drugim sredstvima.

Ograničenje broja potomstva stoga je sve uočljivije kako se dublje ulazi u 1930. godine. Pojedinačni primjeri manjeg broja djece iz razdoblja prije i neposredno nakon Prvoga svjetskog rata nedovoljni su za zaključivanja o mogućoj ranijoj regulaciji. Ono što je razmjerno sigurno jest da su sela iz zagrebačke okolice nešto ranije i šire prihvatila ograničenje broja djece, te da se ona ranije primjenjivala kod bogatijih seljačkih obitelji, koje su rad lako nadoknađivale radnom snagom izvana, a djeci, koju su imali, željeli osigurati bogatiju budućnost. Odluku o manjem broju djece mogle su donijeti i siromašnije obitelji, posebno u krajevima u kojima nema posebnih mogućnosti dopunske zarade, no oni to često nisu činili, jer *gde se za sve nađe, tam bi se i za njih našlo*.²⁶ Slučajeve sela u zapadnom Zagorju u kojima se, kao u oazama, ova pojava zamijetila ranije, trebalo bi svakako provjeriti iscrpnijim demografskim istraživanjem. Utjecaj Slovenije svakako je moguć, no razlozi zašto su to rješenje prihvatila samo neka sela, čeka i dalje na objašnjenje.

PRVI POSAO. Na djecu se vrlo rano računalo kao na pomoćnu radnu snagu u gotovo svim seljačkim obiteljima. Posebice je to vrijedilo za siromašnije. Sjećajući se svog djetinjstva u obitelji s osmero (kasnije sedmero) djece, D. K. slikovito opisuje punu kuću i nastavlja *Mi dieca smo ko piceki jen za drugim, i svi smo morali raditi. Svašta smo radili. Kad sam počela u školu hodati, već sam onda morala vieš i ja prati*. Radilo se ne samo o rublju njezine obitelji, što bi već bilo puno za dijete od 8, najviše 10 godina, nego i o gradskom rublju, koje su majka i starija sestra, kao i ostale šestinske pralje, donosile u velikim količinama.

Djeci su prvo davali lakše poslove. Djevojčice od najranijih godina pomažu majci (ili drugoj starijoj ženskoj osobi, bilo baki ili sestri) u kućanstvu. (*Naviek od kak se poznam, naviek sam zmetala hižu, posudu prala*).²⁷ I A. F. rano je zamijenila slobodu koju su imala

²⁵ Usp. obiteljsku strategiju u: Mitterauer, 1986:299.

²⁶ A. P. Črešnjevec.

²⁷ V. Z. Biškupec.

sasvim mala djeca s prvim obavezama. (*Čim sem dorasla, imela sem posla. Uvijek je zvala mama: To treba oprati, to treba ovak, to onak! Nisem se imela vremena igrati.*)²⁸

Djeca koja su rasla u nuklearnim obiteljima, ili obiteljima kojima je nedostajalo članova bilo u radnoj dobi (smrt roditelja) ili kasnijoj (staraca koji obavljaju lakše poslove), ranije su osjetila teret radnih obaveza. U kući siromašne udovice, koja je nakon pogibije muža na dalekom rumunjskom bojištu ostala sama s četiri djevojčice, dječji rad je bila životna nužnost. Treća po starosti, A. K. sjeća se prve povjerene obaveze: prikupiti drač za onu jednu svinju koju su si mogli priuštiti. Na malom komadiću zemlje, naizgled jednostavna zadaća postala je prava trauma: *I to sam morala se plakati, kad sam morala iti brat drača. To nisi smiel nikuda, samo na svojem si smiel zeti. Plakala sam se kad sam morala iti, a nisam imala kuda. Nije bilo drača.* Teške prilike značile su stalan rad za sve njih. Dok se majka bavila zemljom, najstarija sestra, je odmah po završetku škole preuzela pranje gradskog rublja, dogodine joj se pridružila druga, a u dobi od kojih 8 godina i A. K.: *Onda sam naviek išla š njom. Dasku sam imela tak pred sobom miesto korita. Sestra je imela korito, ja ne, ali ipak nešto malo sam pomogla.* Još nije krenula u školu, a pomagala je nositi mlijeko u grad. S kanticom od 2 l, svako je jutro u društvu nekolicine susjeda kretala u Jurjevsku, odterećujući majku i stariju sestru, koje su nosile mlijeko na drugu stranu. (*Još nisam fškolu hodala. Po 2 litra sam nosila. Ali onda više njih v jutro išlo, koji su nosili. Onda sam ja za njima išla. U Jurjevsku i kantu dvie litre frukama.*) Škola je značila četverogodišnji prekid ove obaveze. Sa svojih 11 godina, a radi siromaštva nije mogla polaziti niti opetovnicu, po prvi je put išla na rad u vinograde grofa Kulmera. Posla se sjeća samo s velikom zahvalnošću: prednost pri uzimanju imale su djevojčice iz siromašnijih, posebice udovičkih kuća, a dobijale su čak i jelo, što nije bila obaveza poslodavca.²⁹

U obitelji A. B. iz Stenjeveca također nije bilo dovoljno odraslih, pa je djevojčica dobila prva zaduženje čim je bila sposobna shvatiti što se tražilo. Blizina Zagreba i ovdje je bila uzrokom ranijeg odlaska i dužeg izbjivanja majke koja je često odlazila na tržnicu. (*Ja sam bila 3-4 godine. Moja mama išla na plac već u 4 sata od tu. »Odi, buš pazila na kokoši, buš nahranila piceke, buš si vani sedela.« Onda sam tu na pragu sedela dok su se druga deca zbudili. Pazila da nisu išli na vrt kroz letve, i na cestu.*)

Ista kazivačica rano je podučena i drugim kućnim radovima. (*Onda sam posle plela vrt. To mi je mama pokazala. Ja sam bila v osmoj godini, kad nisu stigle sestra i mama napraviti kruh, onda je rekla mama »Deni sad 3 litre rajnglu vode kipet, a 8 litri kuruznog brašna fkorito i napravi germ.« Imali smo šamrle, ja sam prevrnula i na šamrle stala kaj sam mesila kruh. Već je bil f osmoj vuri pečen.*)³⁰

R. Š. iz Vučilčeva je s nekih 8 godina zamijenila majku u kućanstvu. Najstarija djevojčica rano je ponijela teret kuhanja, čuvanja braće, hranjenja blaga, pranja rublja. (Počela je *kad sam mogla doseći kaj sam kruh pekla. Jedno 8 godina. Mama samo prešla z ocom v trsje, a ti kuhaj. Mama rodila, ja sam imala jedno 7-8 godina, ja sam morala kokoš zaklati, juhu skuhati i sve.*) Rublje je prala dok još nije niti mogla *korito na glavu deti* bez tuđe pomoći.

Voditi životinje na pašu, bila je jedna od glavnih zadaća najmanjih. Dok su predškolska djeca čuvala pure i svinje, ona malo veća vodila su krave. (*Najprvi posao kaj se siećam,*

²⁸ A. F. Purga Lepoglavska.

²⁹ A. K., 1908, Šestine.

³⁰ A. B. Stenjevec.

*kaj sam imal 3 ili 4 komad svin, kaj sam š njima bil na paši. Posle sam s kravami, kad sam već f školu počel hoditi.)*³¹ (Mlađi) išli svinje pasti, a dva z kravami, stariji.³²

Školskoj djeci najčešće je to glavna obaveza. Značio je to rano dizanje, oko 6 sati, tako da se mogu vratiti na vrijeme, doručkovati i biti u 8 u školi. Ako nisu vodili i pod večer, onda su morali odnijeti hranu u štalu. (*Išli smo na pašu z kravami, guskami, svinjami, a poslie smo išle drača brat.*)³³ Voditi krave na pašu bio je prvi posao F. Č. (*Tu sam išao viečito na pašu, s kravama.*)³⁴ Išao je s ocem, ili češće s bratom ili sestrom, jer *nie sam mogel jedan s dvie krave.*)³⁴

Podjednako je to vrijedilo za dječake i djevojčice. P. P. iz Kašine sjeća se kako je dolazio već gladan iz škole, no prije ručka je morao još na polje nabrati »drača«, a tek mu je potorn baka davala jelo. Bilo je to više iz discipline, nego stvarne oskudice, jer je tako lakše mogla na kraj sa živahnim dječakom, koji je rastao bez roditelja (majka se nakon očeve rane smrti ponovo udala i živjela u susjedstvu, ali bila ipak više okrenuta novoj obitelji, što i sam priznaje: *Ja sam bil trinajsto prase. Danas sam bil pri mami, sutra sam bil pri baki, prekzutra kod deda.*).

Rad na zemlji počinjao je podukama u vrtu. Plijevljenje vrta bilo je jedna od prvih radnih obaveza D. K. (*najviše sam od početka po vrtu dielala*), a spomenuli smo kako je još kao školarka pomagala majci i starijoj sestri prati gradsko rublje na potoku pored kuće. U to vrijeme prvi puta ide za težaka u vinograd grofa Kulmera, počinjući s poslom koje je dijete moglo obaviti: vezanjem.

U dobi od 7-8 godina V. K. je pratila majku do polja i pomagala brati grah i druge plodove, a kod kuće *triebili grah i kuruzu. Već kad smo bili 7-8 godina. Išlo je to nama.*³⁵

Još u školskim klupama, djeca su stasala u prave radnike. (*Ideš f školu, već motičicu da f ruke i teraj. Z 10 već sam kopala prav.*)³⁶

Djeci se davao alat izrađen prema njihovim mogućnostima (*Tata nam je napravil male motičice.*)³⁷, da bi što ranije mogli početi usvajati tehniku rada i radne navike. No, niti stvarni učinak nije bio sasvim nevažan. Kada je B. B. iz Kustošije majka s nepunih 10 godina povela da joj pomaže u poljskim radovima, baka ju je pokušala zaštititi. No, majka je razmišljala drugačije: *Kulike bu okopala, tulike ne bum ja!* Za udovicu koja je ostala sama sa svekrvom i 4 maloljetne kćeri, svaka je pomoć bila važna. Sestra S. S. s 10-12 godina nosila je vodu sa zdenca (radilo se o velikim količinama, koje su svakodnevno bile potrebne za napojiti životinje i sve potrebe u domaćinstvu), a on joj je pomagao sa svojih 8-9 godina. Oni kao i njihovi vršnjaci radili su i na polju. *Od 8-10 godina već dieca okapaju kuruzu, onda na jesen prikupljaju grah i to su sve dieca pomagala.*³⁸

Još u školi, R. Š. je išla pomagati roditeljima raditi u vinograd. Kako je bila najstarije dijete, oni su to jedva dočekali, jer su do tada morali plaćati težake. (*Još sam išla v školu i morala sam iti v trsje vezat. Dok smo bili sasma mali, imali su težake. Dok smo bili veći, nismo više.*)³⁹

³¹ S. S. Luka.

³² J. B. Žeinci.

³³ J. B. Družilovec.

³⁴ F. Č. Čret.

³⁵ V. K. Viletinec.

³⁶ J. B. Žeinci.

³⁷ B. T. Družilovec.

³⁸ S. S. Luka.

³⁹ R. Š. Vučilčevo.

Završetak škole, a većinom je to bilo nakon 4 razreda pučke škole, otvorio je novo razdoblje u dječjem životu: postepeno preuzimanje svih poslova na gospodarstvu. Veće je poslove, poput pranja rublja i pređenja, majka potpuno predala M. D. nakon što je ova završila školu. (*Čim školu se zbavi. Dok je škola, onda nie posla.*)⁴⁰ Zbog složenosti i težine, svima je pranje rublja ostalo u najjasnijoj uspomeni. (*Mi pucke prale, kad sam školu zbačila, a prejdi je mama.*)⁴¹

U obiteljima s puno djece nerijetko nema stalnih zaduženja nego naizgled *ko je prvi došiel, ko je bil pri ruki. Si smo radili se.*⁴² Dojam je takav jer su svi bili stalno zaposleni, a dio poslova bio je zajednički i ženama i muškarcima. No poslovi su se ipak razlikovali ne samo prema svom prirodnom, sezonskom slijedu, već i dobu i spolu djece. Roditelji su uvijek vodili računa o tome (ukoliko su mogućnosti dopuštale) pri svakodnevnoj raspodjeli poslova. Na polju i u vinogradu mlađi (9-12 godina) su dobijali lakše zadatke: vezanje i okopavanje, dok su stariji (iznad 12 godina) morali već i kopati vinograd. Još jedan čimbenik utjecao je na podjelu poslova: neka posebna (ne)sposobnost djeteta. B. B. iz Psarjeva G. po vlastitom je priznanju bila djelomično pošteđena težih poslova u gospodarstvu zbog svoje vještine u ručnim radovima. Kako je trebalo izraditi opremu za vjenčanje za nju samu i još dvije sestre, dobar dio njenih (cjelogodišnjih) zaduženja vrtio se oko tih poslova. Iako fizički lakši, bili su opsežni i na svoj način iscrpljujući, jer trebalo je sve učiniti sam i to u velikim količinama: od obrade konoplje, pređenja, tkanja do izrade ukrasa, za odjeću cijeloj obitelji te opremu sebi i sestrama. Zimi su radile sve žene u kući, a spavalo se tek 2-3 sata. (*Štedili su me moji stvarno. Ja sam u kući, više mami pomagala. Radila ovo, naš'vavala.*)

Odmah po završetku škole D. K. je preuzela za obitelj jedan od važnijih poslova: prodaju na tržnici. Iako najmlađa (imala je dvije starije sestre) pokazala je najviše smisla za taj, za domaćinstvo vrlo važan, posao. Na tržnicu je odlazila, već prema prilici, dva ili tri puta tjedno, obavljajući pri tom i sve druge poslove koje su bile u ženskoj domeni: nosila je mlijeko »na kontu«, nastavila s pranjem rublja i svim poslovima na zemlji, koji su se od nje tražili. Jedina pošteta dolazila je od tuda što su bili brojna obitelj, s dovoljno i ženske i muške radne snage, pa se posao mogao ležernije rasporediti.⁴³

Djeca su radila i brojne lakše poslove: oni su skoknuli do dućana, nosili vodu, drvo za potpalu iz šume, jelo svojima na polju i tako postepeno učili sve što je bilo potrebno znati o vođenju gospodarstva, ali i šire. Upoznali su sve susjede, znali od koga se može očekivati kakva pomoć (jer njih se znalo poslati do rođaka ili susjeda provjeriti vrijedi li dogovor o zajedničkom radu ili odrađivanju), a naučili su i osnove o lokalnom tržištu (bio je to seoski dućan sa svojom skromnom ponudom robe, u koje su djeca slana po malo petroleja, deci ulja, ili nekoliko kocki šećera, koje su mijenjali za jaja, ili upisivali na dug).⁴⁴

PODUKA. Doba djetinjstva doba je najintenzivnijeg usvajanja znanja o svijetu oko sebe i vrijeme koje ostavlja najdublje tragove u čovjekovom sustavu znanja, vrijednosti i navika. Odgoj djece u tradicionalnim seljačkim obiteljima, za razliku od modernih, ima dvo-

⁴⁰ M. D. Rinkovec.

⁴¹ F. K. Punikve.

⁴² B. B. Psarjevo G.

⁴³ D. K. Šestine.

⁴⁴ Fél, Hofer, 1969:127.

struku dimenziju: uz usvajanje načina kako se uklopiti u društvo, djeca uče i konkretna znanja iz onoga što će biti njihova »profesija«, uče za poljoprivrednike. Roditelji su tako i odgajatelji i glavni učitelji, a utjecaj škole i drugih čimbenika socijalizacije (knjiga, novina) još je razmjerno malen. U nedostatku drugačijih, ili čak suprotstavljenih odgojnih stavova, djeca jednostavno preuzimaju znanja i vrijednosni sustav odraslih.⁴⁵ Na taj način reproducira se i tradicionalni društveni sustav, sa svojstvenim podjelom poslova i odnosom prema radu.

Majke podučavaju djecu u svojoj domeni: kućanskim poslovima, vrtu, izradi odjeće. Dok su ženske kazivačice prvu poduku dobijale većinom od majke (*Mama je više z nami radila nek otac*),⁴⁶ dječaci su učili gledajući i radeći s očevima.

U složenim obiteljima, ulogu učitelja ravnopravno su dijelili svi stariji članovi domaćinstva. Prvim poljoprivrednim radovima kazivačicu B. K. iz Čučerja ravnopravno su podučavale sve žene u kući. (*Če mama bila na vrtu, onda sam plielu onu travu...Na vrtu sem z bakom bila...Onda sam z mamu bila, ili kraj strine...*) Jednako pravilo osjetljive ravnoteže zajedničkog utjecaja na djecu vrijedilo je i u složenoj obitelji I. K. (*Ne valja da bumo svaki na svoju stranu vliekli. Moji su starci i stric i strina sve kaj je rekel deda, a (starci) sve kaj su rekli stric, strina, baka, sve je bilo svetinja. To nama bilo sve isto.*)⁴⁷

Pomoć u brizi za djecu i sudjelovanje u njihovoj poduci postojalo je i u obiteljima koje nisu bile složene po strukturi, odnosno gdje nisu živjeli zajedno, ali su potrebe nalagale međusobno pomaganje. Tako je bilo u obitelji udovice, majke A. K. iz Šestina. Sama s četiri djevojčice, gotovo je cijele dane provodila na poslu, u gradu, vinogradu, polju, a djeca su većinom bila sama. Iako im je ona uvijek ostavila posla i dala najnužnije upute, često je u pomoć priskakala i strina, majčina sestra, udana za očevog starijeg brata. A. K. se sjeća kako ih je upravo ona učila kako ispeći kruh, i poticala na rad i poslušnost prema majci. No to jedva da je bilo potrebno. Djevojčice su bile više nego svjesne kako su prepuštene same sebi i svom vlastitom radu. (*Inače niko ni pital je l' ima krua, je l' imaš jesti. Samo »Dielajte dieca, dielajte!«... Nastavlja kako poduka o upućenosti jedne na drugu nije bila potrebna:...kad smo mi same znale da niemamo nikoga osim mame.*)

Kako je većina poslova u seljačkom domaćinstvu jednostavna, poduka se obično svodila na kratko pokazivanje, ostalo je bilo samo pitanje stjecanja vještine i snage. Učilo se sudjelovanjem,⁴⁸ a čim su djeca dovoljno ovladala nekim poslom, mogla su ga i u potpunosti preuzeti. B. B. iz Psarjeva G. i njezine dvije sestre pomagale su mami u kućanstvu. Majka je uglavnom kuhala, no pečenje kruha (kao i drugi, i oni su pekli po četiri velika kruha u krušnoj peći) i pranje rublja preuzele su djevojčice jer *mama i nie stigla*. Majka je bila ona koja je učila svim poljskim i kućanskim radovima i F. K. i njezinu sestru.⁴⁹ Kao najstarija kćer M. D. je preuzela od majke dio poslova odmah po završetku školovanja, s 11-12 godina. (*Ja sam imela za prati. To je bil moj posel, jer mama nie stigla. Ona mi je pokazala kak pariti.*)⁵⁰

⁴⁵ Usp. Sieder, 1991:135.

⁴⁶ B. B. Psarjevo G.

⁴⁷ I. K. Glavnica G.

⁴⁸ Mitterauer, 1993:124.

⁴⁹ F. K. Punikve.

⁵⁰ M. D. Rinkovec.

P. Č. i njezinu stariju sestru iz Lep. Vesi, jedinu kazivačicu koja je odrasla bez majke ili barem maćehe, jer se otac nije ženio, podučavala je poslovima koje još nisu znale, rođaka, koja je stanovala u susjednom dvorištu. Čak niti otac V. Z. koji se dosta bavio svojim kćerima i bio kod kuće svaku večer, nije bio onaj od koga su primale poduku u radu. Učile su od majke. (Skupa kraj matere, jedno diete i drugo: »Ti buš to napravila, ti to!«. Učila nas naviek, i ručnom radu. Tatak dok je klupal cipele, mi smo za toga šivale.)⁵¹

Dječake su u pravilu podučavali očevi, koji su i radili »muške« poslove, prenoseći tako i više od gologa znanja kako nešto napraviti. Djeca su neprimjetno prihvaćala i složeni sustav međuljudskih odnosa. *Tata je z dečkima, ne za nas, to mamina briga bila.*⁵²

S. S. od malena je sjedio uz oca, koji je bio vješt samouk stolar, i gledao kako radi. Otac mu je rano dao da se i sam okuša u vještini obrade drva. (*Ja sam s otpacima već nešto stvaral.*)⁵³

Dječaci su od kojih 10 godina započinjali raditi s očevima. I. K. već je s 10 godina tjerao konje, dok je otac pluzio. Naizgled lagan posao pretvarao se u cjelodnevno iscrpljujuće vođenje jakih životinja po brežuljcima oko Glavnice G. Ako je pogriješio u vođenju otac bi ga udario po nogama, ne iz posebne strogoće, već što se time riskiralo da ga konj udari ili stane mu na nogu, pa je trebalo učiti što brže.

Primjenjivala se i druga metoda: pohvala i nagrada. Roditelji su i sami dobro znali kako je djeci teško izdržati, pa su ih ohrabrivali na razne načine. Otac A. P. obećao je njoj i bratu nove cipele: *Ja i brat smo išli okapat kuruzu, još smo išli f školu. Onda nam je tatak obećel da dobimo šlapice, nek se malo zdržimo. A bilo nam je teško.*⁵⁴

UČENJE KROZ IGRU. A. B. iz Stenjevcu opisala je neke od dječjih igara, koje su njoj i djevojčicama iz susjedstva bile zapravo priprema za kasnije poslove. (*Ja sam posle se igrala, bebice si napravila od krpice. Mama je davala Kati (sesri), onda je kupila na placu končec i povez, to je crveni tanki konec, i beli. A ja sam od toga heklala bebici vesticu, šalek. Mene j' mama učila od malog. Ja sam bila 5 godina, kad sam već šivala.*) Uz klasične dječje igre lovice, skrivača, loptu i »štrik«, djeca su se rado igrala trgovine. *Trgovinu smo napravile, pa smo prodavale. Stukle smo cigel, to nam je bila crvena paprika, onda smo zdrobile vapno, to je bilo brašno, mali listovi po 25 para, pa pol dinara, s tim se plaćalo.* Ozbiljne pripreme uključivale su i izradu vage od kutijice za pastu i nekoliko različitih kamenčića koji su igrali ulogu utega. Kada je sve bilo spremno, igra trgovine, kako su je vidjeli kod svojih majki, i koja će većini od njih uskoro postati stvarno zanimanje mogla je započeti, uz odobravanje učitelja, učiteljica, pa i samog župnika koji su znali u podvečerje prošetati i nekoliko trenutaka promatrati ovu dječju zabavu.⁵⁵

I u Šestinama su djevojčice rado »trgovale«, ne žaleći truda u pripremi i nagrađujući se voćem kojeg su »kupile«. (*Znali smo se kak dieca mala dućane igrati, pa proštenia, kak smo videli pri sv. Roku. Jedna je bila prodavačica, a mi smo imele kamenčiće male, to su bili novci. Pa nam je znala murve dat. Kad su murve bile onda smo se najviše igrali. Kad smo pojeli: »Prosimo još!«*)⁵⁶

⁵¹ V. Z. Biškupec.

⁵² Š. H. Lep. Ves.

⁵³ S.S. Luka.

⁵⁴ A. P. Črešnjevec.

⁵⁵ A. B. 1912, Stenjevec.

⁵⁶ A. K. Šestine.

Tamo se rado igrala još jedna igra, koja, iako naizgled česta i drugdje, upravo ovdje prima i drugo značenje: igre s bebicama (koje su si same izradile) i s time povezano pranje i sušenje »vieša« čiju su ulogu najčešće igrali veći listovi. Bio je to uvod u kasnije tegobno pranje gradskoga rublja, koje su vidjele kod svojih majki, a trebale preuzeti svega koju godinu kasnije. Ovo su bile specifično ženske igre, kao što će kasnije ti poslovi pripadati njihovom spolu. (*Oni su se više, dečeci, loptali, mi smo vieš prale, curice.*)⁵⁷

U drugim su krajevima djevojčice kroz igru s lutkicama ili zabavu na paši, učile ručne radove. Male lepoglavske čipkarice najbrže su prelazile granicu između igre i posla. One vještije već su sa 7-8 godina od dječjih ukrasa za lutke, koje su si same izrađivale, napredovale do jednostavne čipke u traci za prodaju.⁵⁸

Igre dječaka nisu, barem prema sakupljenim sjećanjima, nikad toliko očito podsjećale na roditeljski posao. Bile su to ipak ono što bi dječji psiholozi nazvali »muškim« igrama: natjecateljske igre koje razvijaju brzinu, spretnost, preciznost i snagu (»prasičkanje« je izgleda bila najomiljenija igra).⁵⁹

Igračke su si radili sami, a obično su se svele na štapove, kakvu lopticu, ili predmete od kojih je mašta učinila što bi zamislili. Vještiji su si izradili i složenije igračke. J. Š. napravila je sebi i prijateljici, od čije je sestre dobila krpice, dvije lutke. (*Ja sem takvu bebu znala zašiti! I trajnu napravila, i z olovku oči nacrtala!*)⁶⁰ Iako su se na sajmovima i proštenjima prodavale zamamne igračke živih boja, najčešće su im se mališani mogli samo diviti, i zadovoljiti se licitarom, koji ne bi dugo potrajao. Željna djeca nisu mogla odoljeti, a da ga ne pojedu. (*Pojeli smo, kaj bi bili ostavili!*)⁶¹

Još jedna atrakcija nudila se na »prošćenjima«: vožnja na »ringišpilu«. Malo njih dobilo bi od roditelja novac za koju vožnju, drugi su i to morali zaraditi. (*Smo mi deca vrteli. Pet rundi smo morali odvrtni – nas četiri je vrtelo, jer ni imal motora – onda smo se jednu vozili.*)⁶² U izuzetnim su prilikama vožnju dobijali kao poklon. M. K. vozio se prvi puta na svojoj krizmi. (*Vozil sam se kad sam bil na firmi. Inače ne, treba bilo platiti!*)⁶³

Djeca su tako i kroz odnos prema igri naučila nešto bitno: da se za sve treba raditi, a vlastitim trudom i zalaganjem može se postići više.

PRAVI POSLOVI. Po završetku pučke škole, znači s kojih 11 godina, djeca se počinju privikavati težim fizičkim poslovima. Dob od 12 godina i drugdje je bila razdjelnica pravoga djetinjstva i poštete od teških poslova, te vremena fizičkog sazrijevanja koje je značilo i prelazak u status pune radne snage.⁶⁴ (*Dok sam školu završila, sam težak bila.*)⁶⁵ (*Već kad sam bila malo starejša, oko 10-12 godina, već sam kuruzu okapala. Onda kad sam zbavila školu, onda sam već bila pravi težak, onda sam ciel dan dielala.*)⁶⁶ (*Ja sam 4 razreda završila, onda sam morala iti za težaka. Okapat, z motiku.*)⁶⁷

⁵⁷ D. K. Šestine.

⁵⁸ Usp. Wall, R, 1986:512.

⁵⁹ Leslie, Korman, 1989:336.

⁶⁰ J. Š. Budim.

⁶¹ A. F. Purga Lep.

⁶² S. S. Luka.

⁶³ M. K. Viletinec.

⁶⁴ Mitterauer, 1986:242; Ortmayr, 1986:375-376.

⁶⁵ B. S. 1924, Jerovec.

⁶⁶ B. K. 1914, Čučerje.

⁶⁷ Š. H. 1919, Lepoglavska Ves.

Privikavanje je išlo postepeno, u skladu s fizičkim mogućnostima djece. Dječaci su još za školskih dana pomagali pri oranju, tako da su prvo tjerali konje (volove), a pluzili s kojih 14-15 godina. (*Oral je čim je mogel s plugom baratati, 14-15 godina, 13, već prema sposobnosti. Ja sam kosil kaj sam imal 13-14, kad sam došel f zanat, pa sam išel z gazdom kositi.*)⁶⁸ U slučaju nužde, ova donja dobna granica još se spuštala. F. K. iz Prepuštovca, nakon što je ostao sam s bolesnom majkom, preuzeo je s 13 godina sve teže poslove na gospodarstvu. Orao je i prevezio sebi i drugima volovskom zapregom koju je majka kupila, a ljudi su njemu zauzvrat obrađivali njegov posjed. Na taj način jedino su mogli obraditi svoju zemlju i preživjeti.

Kada je otac M. D. iz Rinkovca doživio moždani udar, najstariji muškarac u kući bio je njezin brat, koji je tada imao 11 godina. Iako dijete, s majkom je radio najteže poslove, pa i oranje, jer su imali svoju zapregu, a nikoga tko bi im pomogao bez da plaćaju. (*Mama je orala, a moi brat, išel je tretji razred v školu, i on je njoj pluzil. Il je on teral, pa je ona pluzila.*)⁶⁹

Jednako tako u slučaju nužde nisu vrijedila niti tradicionalna pravila podjele posla prema spolu. Kako je to postajalo sve učestalije i između odraslih, osjetila su to i djeca. Dok je otac F. K. iz Punikvi sezonskim radom zarađivao novac, članovi obitelji koji su ostajali kod kuće, morali su se snaći kako su znali, pa su i najteži posao, oranje, obavljali djed i dvije unuke (F. K. i sestra). U obitelji A. F. iz Purge Lepoglavske sav rad na zemlji obavljali su *mama i deca, dok smo mali bili*, jer je otac radio kao stražar u kaznioni. Teže muške poslove radila su majčina braća, a djeca su im zauzvrat odlazila pomagati u lakšim radovima.

Po završetku škole, djeca su ovladala gotovo svim poslovima na zemlji, ali i dopunskim poslovima kojima se domaćinstvo bavilo. U Jerovcu, selu u kojem se većina domaćinstava tradicionalno bavila lončarstvom, dječaci su počinjali raditi s očevima, čim im je završetak škole to vremenski omogućio. (*Brat i tata su delali, onda sam i ja počel.*)⁷⁰

Sličnim su ritmom u posao uvođeni i dječaci u Viletincu i okolnim selima, koja su se generacijama bavila izradom pletenih predmeta od posavske trstike. Nakon završetka škole mogli su u većoj mjeri prionuti uz posao, koji im nije bio stran. M. K. ne samo da je cijeli život gledao kako otac, kada je bilo vremena, radi »tepihe« (prostirače) i »logožare« (»ce-kere«, torbe), nego je i sam prvi puta pleo sa sedam godina. Završivši školu, mogao je za pletenje odvojiti više sati, a i odlaziti na dva tjedna s ocem po trstiku u Posavinu ili kasnije po sajmovima prodavati robu. Pleli su pretežno zimi, a ljetne mjesece koristili za zaradu u poljoprivrednim sezonskim poslovima, pa je s petnaest godina išao gotovo do Vražđina, tražeći posla, a sa šesnaest s ocem dopješačio do Zagreba, ne bi li u vrtovima i vinogradima bogatijih građana zaradili koji dinar.

Jedini su izuzetak, kako je već spomenuto, bila djeca imućnih seljaka. U ovim gospodarstvima, u kojima se glavnina poslova obavljala težačkim radom izvan domaćinstava, a neka su imala čak i slugu, dječji rad nije više imao taj značaj. Iako su im ostale neke manje obaveze, pravi, iscrpljujući fizički rad više nije bio dio djetinjstva.

Kao mala djevojčica, J. K. iz Šestina je s bratom znala ići u šumu po suho lišće (»štra-ju«), no kako sama kaže, bilo je to *više tak, da idemo u šumu. Ni nam bilo sila, da baš mo-*

⁶⁸ S. S. Luka.

⁶⁹ M. D. Rinkovec.

⁷⁰ S. S. Jerovec.

ramo, al nam se htelo ići v šumu. Privlačilo ih je društvo druge djece, koja su tamo išla iz potrebe, ali kao prava djeca iskoristila to i za igru. Niti kasnije se situacija nije vidno izmijenila. Zaduženja J. K. svodila su se na kućanske obaveze i pomoć majci, šestinskoj pralji, pri pranju gradskog rublja. *Nekaj sam pomogla, prati, ak mama nije stigla. Nisam baš ja ni težak bila, okapala nisam nikad.* Zanimljiv je razlog koji iznosi: *Zagorci kaj su došli, oni su brbljali koješta, a moji to nisu nikad dali, da bum ja slušala. Onda nisam na polju z njima radila, nek doma na vrtu.* Iako su njihovi težaci podjednako često, ako ne i češće bile žene, roditelji su se očito potrudili odvojiti svoju kćer od ljudi nižega statusa (kasnije u mladosti to se protezalo i na sferu kretanja i zabve). Zadržavala se uglavnom u kući i spremala za dobru suprugu bolje stojećem mužu, učeći se svim kućanskim poslovima i spremajući opremu za udaju (...*pod ribati, krevet popraviti, mesti...zimi sam samo našivavala...*). Roditelji su je poslali čak na domaćinski tečaj u grad, u Domaćinskoj školi. U društvu mahom gradskih djevojaka, kratko je vrijeme učila kuhanje.

Čak ni braća nisu puno radila na zemlji. Iako mlađi brat nije nastavio odmah školovanje (dok stariji jest), a bio je još premlad za posao u gradu, nije niti kod kuće *bog-zna-kaj di-elal*. Njihovi su roditelji, iako su sami radili ne štedeći se, predvidjeli za svoju djecu drugačiji život. Njihov rad zamjenjivali su sluge ili težaci (kako je rekla druga kazivačica, koja je bila u sličnoj situaciji), koje su uzimali upravo *ovi jakši gospodari, da ne bi svoju diecu tulike umarali*.⁷¹

Radne obaveze u djetinjstvu kretale su se u širokom rasponu od upravo opisanog djetinjstva, bez naročitog rada i dosta vremena za igru pa do ranih i teških poslova, koje su obavljala djeca bez pravog djetinjstva iz siromašnih ili nepotpunih (smrt oca) obitelji. Kako je opisala B. B. iz Kustošije: *Pri mene nie bilo igranja. Mi smo uvijek bile zaprečene. Kak konji pod kolima!* Većina seljačke djece bila je bliža ovoj drugoj situaciji, nego prvoj.

Uz to kako raditi, usvajao se i odnos prema radu. Djeca su pripremana ne samo znati uraditi neki posao, nego i preuzeti obavezu, imati radnu disciplinu i pozitivan odnos prema onome od čega će živjeti. Nerad se u seoskoj zajednici nije tolerirao, smatrao se velikom sramotom, pa su djevojčice ne pašu sa sobom nosile ručni rad. (*Nikad nije bila ni jedna cura badava na paši, uvijek nekakov ručni rad*.⁷² *Gde ste god videli na paši cure, uvijek je nekaj šivala*.)⁷³ *Cure su se manje igrale, mi više. Jer su se one već priučavale da su pravile čipke*.⁷⁴ Iako se od dječaka takva stalna zauzetost nije očekivala (dijelom i radi drugačije prirode muških poslova), nije bilo gore stvari nego čuti za nekoga da nije dobar radnik.

Roditelji, ali i sredina, očekivali su da djeca budu osposobljena za posao u dobi između 14-16 godina. Iako djeca još nisu stizala do pune fizičke snage, mogla su i znala (ili barem trebala znati) obavljati sve poslove u gospodarstvu. (*Uči se od malenog, jer posle više nemate ništa. Već 14-15-16 godina, ako nije onda, posle više ništa*.)⁷⁵

NA PREKRETNICI: ŠKOLA U OBITELJSKOJ STRATEGIJI. Iako se svijet naglo mijenjao još se moglo čuti od roditelja *Da kaj će mu škola, svejedno bu doma ostal, na zemlji. Nek*

⁷¹ B. K. Čučerje.

⁷² P. P. Kašina.

⁷³ J. B. Žeinci.

⁷⁴ F. Č. Čret.

⁷⁵ S. S. Luka, Usp. Mitterauer, 1993:74.

*krave pase!*⁷⁶ Ipak sve je više bilo onih koji su uvidjeli potrebu stjecanja barem osnovnih znanja. Nužda za zaradom tjerala je mnoge, makar i povremeno ili privremeno, od kuće, a u stranom svijetu bilo se teško snaći i kada se znalo čitati i računati, a bez toga bila je prava muka. Otac M. K. odlazio je ljeti u Posavinu po trsku, na sajmove prodavati pletenu robu, a u Zagreb raditi težačke poslove u vrtovima imućnijih građana. Iskusio je što znači ne moći pročitati natpise oko sebe, pa je sina tjerao u školu. (*Ja idem v Zagreb, vidim velike dućane, a nisam završil školu, me mama moja uzela, sam krave pasel. Ja moram bit sliiep na očima!*)⁷⁷ Ako nije svijest, onda su novčane kazne radi izostanaka djece, doprinjele da su u ovo vrijeme svi završili barem 4 razreda pučke škole. Tek izuzetno, na posebnu molbu zbog teške situacije, roditelji su mogli izvaditi dijete iz škole.

Prvi svjetski rat višestruko je utjecao na živote seljačkih obitelji. Višegodišnje izbjivanje muškaraca odrazilo se u povećavanju tereta za one koji su ostali: žene i djecu. Žene su se prihvatile poslova koji su do tada bili smatrani isključivo muškima, a djeca bila prisiljena ranije nego u normalnim prilikama preuzeti obaveze odraslih. Tako je starija sestra A. B. iz Stenjeveca napustila ranije školu, a slično je bilo i s B. B. iz Kustošije. Najstarija od 4 djevojčice, čiji je otac poginuo u ratu, našla se u položaju da koliko može nadoknadi tu prazninu. (*Kad je otac prešiel, onda sam morala ja, ak možem. Iako se učitelj protivio, majka ju je izvadila iz škole, jer druga deca su manjša, a ona ostala bez muža.*)

Kasnije, u doba mira rijetko se moglo dogoditi da dijete napusti školu, ali se često izostajalo radi većih sezonskih poslova koje se moralo završiti na vrijeme. (*Ja kad sam bila mala sam iz škole došla, pa sam morala iti vu trsje, il nisam išla v školu, R. Š, Vučilčevo; Ja sam bila najstarija, pa kad je bila sila sam morala ostat doma, kad je trebalo decu čuvat il tak.*)⁷⁸

Ovdje nas ipak najviše zanima mogućnost daljeg školovanja, koja najizravnije pokazuje gospodarske mogućnosti i poslovnu strategiju seljačkog domaćinstva. Nakon što su djeca završila obavezno školovanje, na koje roditelji, osim u izuzetnim prilikama, koje smo i spomenuli, nemaju utjecaja, situacija se bitno mijenja. Uz to što su se riješili svake zakonske dužnosti prema državi (muškarcima je ostala još vojna, ali kasnije), ulaze u dob kada mogu obavljati važnije gospodarske poslove. Roditelji, odnosno glava obitelji sada je pred velikom odlukom o budućnosti djeteta. Sve se pri tom odvaguje: radne sposobnosti i spol djeteta, mogućnosti i potrebe domaćinstva, te prilike koje nudi lokalno ili šire tržište rada.⁷⁹ Tradicija prema kojoj sva muška djeca nasljeđuju jednak dio zemlje, čemu je građanski zakonik pridodao isto pravo i za žensku djecu (što najčešće nije ostvarivano), nalagala je da svi ostaju kod kuće. Međutim, stvarne mogućnosti nisu više mogle slijediti stara načela, pa su i životi djece kretali drugim putevima. Usitnjavanje posjeda kroz nekoliko generacija, dovelo je većinu seljačkih obitelji u situaciju u kojoj svojoj djeci više ne može predati dovoljno zemlje za preživljavanje, pa im stoga mora osigurati nešto u zamjenu. Rješenja se razlikuju prema pojedinim regijama, prilagođavajući se lokalnim posebnostima i prilikama.

Sela bliže zagrebačke okolice svoju budućnost vide samo u sve tješnijim vezama s gradom, pa dok je tijekom dvadesetih samo nekolicima povlaštenih radila u gradu, u tridese-

⁷⁶ M. K. Viletinec.

⁷⁷ M. K. Viletinec.

⁷⁸ A. P. Črešnjevce.

⁷⁹ Usp. Wall, R, 1986:511.

tim godinama to postaje česta pojava. Usporedno s time raste i interes, pa i mogućnosti, školovanja djece za bolje službe.

Gotovo je nemoguće pronaći nekoga tko se dalje školovao tijekom dvadesetih godina. Čak je i odličnim učenicima to bilo podjednako nedostupno. Ako je za dječake vrijedilo pravilo da je ići dalje u školu (ili zanat) vrlo teško, za djevojčice je to bilo toliko nemoguće da se o tome nije razmišljalo.

A. B. iz Stenjeveca bila je možda najbolja učenica u svojoj generaciji, no na dalje školovanje nije ni pomislila. (*Ma kakvi! Pa tu su bila deca, malo bolje stojeći, pa nisu išli.*)

Očito je imućnost bio tako jasan kriterij, da se uzimalo samo po sebi razumljivim niti ne probati. Ideja da bi se time moglo nešto postići ili poboljšati životne prilike, kao da i ne postoji. Nadarenost tu svakako nije igrala nikakvu ulogu. Ono što je moglo presuditi, bilo je postojanje bogatijeg rođaka, ili nužnost da se djetetu koje ne može ostati kod kuće osigura »kruh« drugu naravi: radna vještina. Tako su i bratći A. B. završili zanat po uzoru na oca, ali uz obilnu financijsku pomoć neudane tete, kuharice u jednoj zagrebačkoj bolnici.⁸⁰ Braća supruge P. P. iz Trstenika izučili su zanate zalaganjem rođaka iz grada, koji su privoljeli oca da ih pusti.

Tijekom tridesetih godina sve više seljačke djece iz zagrebačke okolice odlazi na dalje školovanje (gotovo redovno u trgovačke škole) ili zanate. Brat J. K., njezin suprug i njegov brat, svi iz bogatijih obitelji, nastavili su školovanje u trgovačkoj školi, ali to je bilo nekaj posebnoga.⁸¹ U većini prigorskih sela, dječaci su bili sretni, ako im se pružila prilika završiti zanat.

Ako je dalje školovanje bilo rijetkost za dječake, za djevojčice ta mogućnost uopće ne postoji. Slučaj dviju kazivačica, J. K. iz Šestina i B. K. iz Čučerja, obje iz boljih, ako ne i najbogatijih obitelji u svome selu, pokazuje ovu razliku. Iako su roditelji imali mogućnosti, niti jedna nije išla dalje u školu. B. K. je pri tom njen status jedinice mogao samo smetati, jer se za nju i nije moglo zamisliti druga sudbina od one koju je i živjela: udati se u selu i brinuti o roditeljima. J. K. je zato bolji primjer toga kako se o školovanju ženske djece nije razmišljalo, čak kada se imalo mogućnosti, a roditelji bili školovaniji seljaci (oba su završila školu, a otac je bio ne samo imućan, nego i napredan gospodar koji je podigao veliki voćnjak, razumio se u sorte i cijepljenje, pa čak je sam napravio malu melioraciju jedne livade). Oba brata su našla posao u gradu, stariji je čak završio trgovačku školu, mlađi se doškolovao tek kasnije, ali više vlastitom krivnjom. Kako je ispričala: *Ženske nisu išle tak. Meni je žal, ja sam bila dobar đak.*

Školovane članove nalazimo još u obitelji I. K. (rođ. 1935) iz Glavnice Gornje. Bili su jedna od najbogatijih obitelji, a djed je bio i seoski pandur. Nekima od svoje osmero djece omogućio je školovanje (jedan je sin postao liječnik, čak specijalista za plućne bolesti, što je jedinstvena karijera, dvije su kćerke otišle u časne sestre, jedan je sin završio mesarski zanat i otišao), tako da su na zemlji ostala samo dva sina. No u svojoj je sredini bio izuzetan, jer već najbliži rođak, iako najbogatiji u selu, nije dopustio niti jednom od svoje jedanaestoro djece otići od kuće jer *bu se on samo strošil*, a djeca budu *razjala i pokvarila se*.⁸²

Roditelji su bili otvoreniji prema mogućnosti daljnjeg školovanja u Ivanečko-lepoglavskom kraju ili zapadnom Zagorju. Većina seljaka i tamo je imala 2-3 jutra zemlje, od čega

⁸⁰ A. B. Stenjevec.

⁸¹ J. K. Šestine.

⁸² F. P. Glavnica G.

se više nije moglo prehraniti obitelj bez povremenih dopunskih prihoda, a buduća dioba povlačila je očitu nemogućnost uzdržavanja novih obitelji. Stoga su roditelji sami poticali rano okretanje djece drugim izvorima prihoda, ukoliko je samo bilo mogućnosti.

Djevojčicama iz lepoglavskog kraja škola čipke bila je idealna prilika, jer je s jedne strane osiguravala razmjerno stalnu i dobru zaradu, a s druge omogućavala im da ostanu kod kuće. Dječaci ivanečko-lepoglavskog kraja učili su od očeva kućnu radinost ili tradicionalne seoske obrte karakteristične za tamošnja sela (lončarstvo, pletenje »logožara«) ili se za pošlijavali kao sezonski radnici u ciglanama, a kao mladići u okolnim rudnicima ili kame-nolomima. Ovi zanati, koji su upravo cvali u to vrijeme, jer vjerojatno nikada nije bilo toliko potencijalnih, a platežno ipak koliko-toliko sposobnih kupaca za ručne, kod kuće izrađene proizvode, omogućili su mnogima ostati kod kuće i preživljavati na malom imanju, kombinacijom prihoda. No, izučiti zanat bilo je dostupno tek dječacima u selima specijaliziranim za pojedinu kućnu radinost (primjerice, Viletinec, Vulišinec za pletenine od trstike, Dubravec, Bedenec, Jerovec za lončariju), u kojima je svako domaćinstvo dopunjavalo prihode ovim proizvodima. (*Moj ded je radil. Pred 150 godina! Svi. Svaka kuća u selu. Pa i žene, i deca 12 godina!*)⁸³ Ostali zanati, kao krojački, tkalački, kovački i brojni drugi, kojima su se bavili pojedinci, a nije ih bilo niti u svakom selu, pružali su mogućnost tek malobrojnim. (*Nije bilo novaca! Ja bi jako rado išel f zanat, ispričao je F. Č. iz Čreta. Umjesto u zanat, s 13 godina je počeo raditi po ciglanama.*)

U zanat se moglo ići, ako su roditelji poznavali nekoga od majstora, ili bili voljni podnijeti velike žrtve. Brat M. K. iz Sestrunca zajedno je sa svojim bratićima učio kod strica za krojača. Radili su samo muška odijela, koja su se prodavala na svim sajmovima sjeverno od Ivančice, tako da su u stričevoj radioni radila njegova djeca, ali i brat (otac M. K.) sa sinom.

Školovanje djece, točnije slanje sinova u zanat, bilo je učestalija pojava u zapadnom djeluu Zagorja. Kako se znalo da na gospodarstvu može ostati jedan ili barem manji broj nasljednika (ako je bilo sinova, bili su to muškarci), gledalo se drugima dati »kruh u ruke«. Nedostatak drugih, dopunskih izvora prihoda, nametnuo je nemilosrdnije rješenje: pokušati očuvati posjed od velikih dioba za one koji ostaju, a poslati u svijet one koji nemaju gdje ostati. Čak i siromašnije obitelji podnosile su velike žrtve samo da djeci omoguće stjecanje vještina s kojima će kasnije moći otići od kuće, ili barem preživjeti na smanjenom posjedu. (*Četri razreda si zbavil i moral si u zanat il za slugu.*)⁸⁴ Braća R. Š. iz Vučilčeva (sela na granici sa Slovenijom i tradicionalnog tranzitnog puta u trgovini konjima) izučila su razne zanate. Najstariji je proveo nekoliko godina u Italiji, uključivši se u trgovinu konjima, koju su vodili taljanski trgovci, od mlađih jedan je učio za krojača, a drugi za postolara. Sve tri mlađe sestre su pak sa 11-12 godina otišle u Zagreb »u službu«. Preko rođaka koji su već živjeli u gradu, našle su obitelji kod kojih su radile kao dvorkinje. Samo R. Š. kao najstarija sestra, nije mogla dalje. Majka ju nije puštala, unatoč nagovorima učiteljice. *Jer je ona mene trebala, kaj je furt rodila, a ja sam prala i kuhala, i mučila se kaj zmija po trnju.*

S. S. iz Luke potvrđuje kako su obitelji sa više djece, a to je bila većina, morale brižljivo osmišljavati strategiju za budućnost. Trebalo je odlučiti tko može ostati i kako pomoći onima koji moraju otići. (*Svaka familija je planirala. Bilo je više diece i kak je god koji zrasel,*

⁸³ M. K. Viletinec.

⁸⁴ A. P. Črešnjevce.

išel je ili u školu ili zanat, ili kak je rekla moja baka Bu vas puno Turovo polje, to da bumo hodali svinje past f Turopolje.) To je i bio životni put velikog broja djece iz tih krajeva. Ukoliko im roditelji nisu mogli omogućiti odlazak u zanat, bili su prisiljeni krenuti »trbuhom za kruhom«, tražeći službu u bogatijim krajevima, od Zagreba, Turopolja, pa sve u Slavoniju. Dok su dječaci mogli naći posao sluge i u udaljenim selima, djevojčice su mahom odlazile »u službu« u Zagreb, i to ako su tamo imale već pouzdane poznanike ili rodbinu, koja je o njima vodila računa. Otac S. S. planirao je ostaviti starijega brata na zemlji, a njemu dati zanat, dok za sestru *se zna, nju bumo prodali* (udali). Prvi njihov susjed poslao je na zanat četiri od svojih pet sinova, a samo je najmlađi ostao kod kuće. Iako se roditelja nije ni sjećao, I. M. je izučio za kolara. Školovao ga je djed, želeći ga pristojno otprovati u svijet, dok je zemlja trebala ostati sinu (ujaku I. M.). Brat M. Ž., iako jedini sin, učio je za kovača. (*Moral je iti, zemlje nie bilo puno, moral je.*)⁸⁵

Izučiti zanat, nije moralo značiti i trajno napustiti selo, no ako su to ipak učinili (a na kraju velik dio jest), imali su bolju perspektivu u gradu. Uz to dobili su dio zemlje ili barem isplatu (najčešće manje od brata koji je ostajao), a tek se manji dio odrekao u korist onoga koji ostaje na imanju i brine o roditeljima.

O školovanju su odlučivali roditelji, ili glava obitelji, ne osvrćući se pri tom na želje djece. Muž A. K. iz Šestina želio je u zanat, ali ga otac nije pustio, jer je odlučio da će upravo on ostati na imanju (ostale sinove je školovao). Slično je bilo i u već spomenutom slučaju u obitelji F. P. iz Glavnice Gornje. Samo izuzetno djeca su (naizgled) »protjerala svoje«. Brat B. B. iz Psarjeva G. želio je u zanat, ali ga otac nije puštao. Dječak je pobjegao i *onda su morali prihvatit*. Iako ona nije znala pozadinu sukoba, jedan drugi slučaj s gotovo identičnim tijekom baca više svjetla na ovo.

Nakon što djed, koji je bio glava obitelji, nije puštao najstarijeg brata A. P. iz Črešnjevca u zanat, dječak je preko noći nestao. A. P. je bila svjedokom jedine svađe između svojih roditelja koje se sjeća, u kojoj je majka tražila od oca da ishodi odlazak sina u zanat i zapravo se suprotstavi svom ocu. Djed je na posljetku popustio pred tim pritiskom: svađi u obitelji, nepojavljivanju unuka i uvjeravanju da će od zanata (trebao je ići za krojača kod jednoga susjeda) svi imati veliku korist. Djed inače nije imao ništa protiv škole, dapače, sam je izabrao zvanje mlađoj braći, jedino je želio da stariji ostane u kući. Tako su na kraju završili zanat ili školu svi (6 djece) osim A. P., koja je kao najstarija sestra morala pomagati u kući, te najmlađeg brata koji je ostao na zemlji.

Bez obzira na rano sazrijevanje djece, u oba slučaja dječaci to nisu napravili samo na svoju ruku. Da su i željeli, ne bi mogli nešto postići sami, jer samo su roditelji (odnosno glava obitelji) kao pravni zastupnici, ali i oni koji imaju sredstva platiti školovanje (i zanat se plaćao, ako već ne novcima, onda odgovarajućim, i ne tako malenim, darovima uaturi) mogli dogovoriti njihovu poduku i boravak kod nekog od brojnih obrtnika. Iza »bijegova« je zapravo stajao sukob autoriteta u kući, a njime se služio onaj koji ne odlučuje da ipak nametne svoju volju.

MLADI NA POSLU IZVAN KUĆE. Djeca su, već prema mogućnostima ili potrebama, rano pridonosila ne samo radom na vlastitom gospodarstvu, nego i zaradom izvan njega. Najčešće je to bilo odrađivanje za neku uslugu (obično rad zapregom, bilo oranje ili prevoz, ali mogao je biti novčani dug koji se odrađivao). Otac B. B. iz Psarjeva G. posudio je novac

⁸⁵ M. Ž. Dubrovčan.

za gradnju kleti, a veliki kamati (50%!) stvorili su dugotrajnu ovisnost za cijelu obitelj. (*Kad je tražil da mu se ide nekaj delat, smo morali iti služit, kamate otplatit. Onda 12-13-14 godina, već sam išla radit, okapat, vezati vinograd.*) Otac, koji je uvijek imao puno posla na njihovoj zemlji, slao je djecu (kazivačicu i njezinu stariju braću).

Često je ozbiljniji posao počinjao još dok su pohađali pučku školu. Unatoč školskim obavezama, djeca su s 9-10 godina zapošljavana na povremenim težačkim poslovima. F. R. iz Čučerja s nepunih 10 godina radio je kao težak u župnikovom vinogradu, pomažući roditeljima, koji su za zakup oranice dugovali župniku 10 težaka. Iako mali, pomagao je nositi gnoj i *zbirati droždine*, ne doživljavajući to uopće kao teret, dapače, okretni dječčić radio je s ponosom, koji se i sada osjeća kada tvrdi kako *ni vekši ne bi bolje, ja sam bržejši napravil nek oni*. M. K. prvi je puta išao za težaka sa 12-13 godina. Prvo su to bili lakši poslovi *kuruze okapat, ovak na livadi ak treba seno pomoći, šljive brat, jabuke, kruške, u vinogradu i tak. Kasnije kosit*.⁸⁶

Odlazak na rad, uz stjecanje fizičke snage u tim godinama, dopuštalo je još jedno svojstvo djece: veće mobilnost djece i mladih. S ulaskom u brak i preuzimanjem odgovornosti za svoju obitelj, radijus kretanja se, posebice za žene, znatno sužavao.⁸⁷ Djeca su u poslovima izvan domaćinstva zamjenjivala roditelje, koji su se mogli posvetiti vlastitom gospodarstvu. *Mama je kravicu pasla, zemljicu delala, pa prela. A ja za težaka, kaj sam zaslužila 10 dinari, celi dan*.⁸⁸ *U težeke su većinom sposobna dieca. Jer starci su trebali bit doma, oni su doma obrađivali*. Išli su od svojih 12 godina *kak je bil sposoban za zanat, tak je bil i za kopati*.⁸⁹

F. K. iz siromašne obitelji sezonskog radnika po dalekim Fruškogorskim šumama, zarana je išla za težaka župniku i vlastelinu Kukuljeviću, gdje se radilo 12 sati dnevno, za nadnicu od 10 din i hranu. Dok je majka vodila brigu o njihovoj zemlji, ona i sestra išle su i susjedima odrađivati učinjene usluge (zamjena rada, ne plaća).⁹⁰

Kada roditelji nisu mogli kupiti djeci sve što je bilo potrebno, slali su ih da si zarade sami. Uz brojnu manju braću R. Š. je bilo jasno da ne može dobiti nove cipele kada je prerasla stare. (*Otac je znal kupiti za ove male. Meni ni niko dal, kad sam si zaradila, sam si kupila. Kad sam bila 12 godina, išla sam z još dvie cure jednom našem rođaku ogrtat kuruzu. Platil je 10 din.*)⁹¹ Dobile su uobičajenu nadnicu, što je značilo da u radu nisu imale nikakvu pošteđu na svoje godine.

O odjeći i obući, koja je i bila najveća novčana stavka u domaćinstvu, sam je vodio brigu i M. K. Radio je za druge već s dvanaest-trinaest godina, tražeći pri tom uvijek dopuštenje glave kuće, koji je procjenjivao korisnost posla za cijelo domaćinstvo. (*Treba se obući. Za sebe. Deda mi ni rekel Ne smeš iti! Znal je da treba meni kupiti, pa sam si znal zaraditi.*)⁹² Zaradu je potrošio na obuću i odjeću, a djedu (nije imao roditelje) dao je *tak za duhan*. Uz neposrednu novčanu korist, ovakav je odnos poticao poduzetnost i osjećaj samopoštovanja kod djece, koja su tek stupala u svijet ozbiljnog i teškog rada.

⁸⁶ M. K. Hruševac.

⁸⁷ Mitterauer, 1993:120.

⁸⁸ Š. H. 1919, Lep. Ves.

⁸⁹ S. S. Luka.

⁹⁰ F. K. Punikve.

⁹¹ R. Š: Vučilčevo.

⁹² I. M. Hruševac.

Kod odluke treba li poslati djecu u zaradu izvan domaćinstva pazilo se da to ne smeta važnijim izvorima egzistencije, vagalo se, s jedne strane, potreba za dječjim radom u kući i eventualna šteta od njihova izbivanja, te zarada ili neka druga korist (odrađivanje, na primjer), s druge. Djeca su i sama uviđala nužnost zarade, naviknuta od malena na rad i osjećaj oskudice. M. K. je još pohađala školu, kada si je sama počela pripremati opremu za izradu čipke, povučena primjerom djevojčica i djevojaka oko sebe. (*Siromaštvo je bilo, pa sam morala. Moji mi nisu nikaj rekli, ja sam imala volju da si nekaj zaradim.* Malo kasnije opisuje kako je već prvo ljeto, zahvaljujući upornosti, zaradila za prve cipele, jer vidla sam da mi niko drugi ne bu dal, a zima je blizu.)⁹³

A. B. iz Stenjevca dobila je majčino dopuštenje da preko zime, dok nije bilo poljoprivrednih radova, sprema kod stenjevačke učiteljice. (*Ja sam imala 16 godina. Pitala je učiteljica da bi 3-4 sata došla. I ajde, išla sam, celu zimu, 1928. Onda sam tam delala kod nje, al mama veli »Mi nemremo. Mi moramo u trsje, a ti buš pazila na živad«. I tak...)* Ovo »paziti na živad« značilo je sav kućanski posao, šivanje, vrt, životinje, iscrpljujući posao od 4 u jutro do 9, kad se vidlo, što je bila njena zadaća od desete godine. Na zemlji nije nikad radila, jer su je radi njezine nježnije građe uvijek držali za slabiju. Pitanje je koliko su ti poslovi zaista bili lakši, jer je obitelj posjedovala još malo oranice i više vinograda, u kojima je radila više majka, dok su otac i starija sestra imali povremene poslove u gradu ili obližnjoj vrtlariji. To što je nisu pustili u službu nije nikada prežalila. Čak i svoju kratku karijeru dvorkinje kod učiteljice, nije osobno iskoristila, nego je svu zaradu dala roditeljima. (*To sam imala 150 dinara, al sam dala doma.*) Sjeća se da su njezini prijatelji, mladi iz okolnog Borčeca i Gornjeg Stenjevca, bili u sličnom položaju. (*Odlučivali su tata i mama. To su sve gore bili gospodari, onda su dali decu kaj su išli delat. Al novce su donesli doma. Onda je tata odredil kaj kojemu treba kupit.*) I sestra koja je išla u dvorbu u grad davala je sve roditeljima, a mama je vidla kaj joj treba, pa je kupila. Potrebu za vlastitim novcima, kraj tadašnje minimalne osobne potrošnje, nisu niti osjećali. (*A za kaj? Kino se ni išlo, ni kazalište.*)

Ova financijska dopuna kućnoga budžeta najčešće nije bila velika, jer su i mogli raditi lakše, ali slabije plaćene poslove. No nakon što su navršili 14-15 godina (neki i ranije, kao što smo vidjeli), bili su sposobni raditi sve poslove, pa ih se smatralo i odraslim težacima. Događalo se, iako rijetko, da je dječji prihod bio daleko više od samo dobrodošle dopune. F. R. obilazio je kao dječčacić s dva svoja vršnjaka Zagrebom od Božića do Sv. Tri Kralja, zaradivši toliko da sam si mogel najlepšu kravu zobrat na sejmu! To je bio ipak izuzetak, jer bilo je to zime 1928-29, a dječčacići u seljačkoj nošnji iz Čučerja koji pjevaju tradicionalne Božićne ali i nacionalne pjesme (u hotelu *Esplanade* naručili su *Jelačić bana* i plaćali novčanicama i po 100 din!) u tadašnjoj političkoj situaciji bili su pun pogodak. Samo su se još mlade lepoglavske čipkarice mogle pohvaliti sličnim prinosom kućanstvu, s tom prednošću da je njihova zarada bila više-manje stalna.

Š. H. počela je odmah nakon završenih 4 razreda pučke škole ići bogatijim seljacima za težaka, no kada je nadarena djevojčice završila tečaj čipkarstva, a u kuću počeli pristizati novci od prodanih čipki znamenite Lepoglavske škole, svima je bilo u interesu da ostavi rad na zemlji, čak i vlastitom gospodarstvu, i posveti se čipki. Korisnost je bila tolika da su roditelji bili spremni i na pravi presedan: *Mama je prela celu zimu, tata je kahal, a ja*

⁹³ M. K. Sestrunc.

čipke delala. Iako je u tom kraju podjela poslova prema spolovima manje stroga, ipak se kuhanja laćao rijetko koji otac obitelji. Kako je majka ostala jedina ženska snaga u kući, a trebalo je napraviti odjeću za šesteročlanu obitelj, radila je gotovo bez prestanka cijele zime. Iako najstarije dijete i kćer, Š. H. je bila pošteđena kućanskih poslova, jer je njen rad na čipkama donosio toliko potreban i nikada dostatan novac. Ostavljala je čipku samo za najvećih sezonskih poslova, koji nisu trpjeli odlaganja. Druga čipkarica, J. Š. iz Budima, isto je radila rijetko na svojoj zemlji (*Ja sam malo kaj, ja sam samo z čipku se bavila.*), a drugima je išla pomagati samo radi obiteljske obaveze *inače bi rajše čipke delala, bi si više zaslužila*. Počela je raditi još za školskih dana učeći od starije sestre, a nakon završene škole, s nekih dvanaest godina, potpuno se posvetila čipkarstvu. Iako je radila i po 10, 12, pa i više sati dnevno ipak je bilo *lakše delati čipku, nek kopati z motiku saki dan*. Novac je davala majci (otac je nastradao dok je bila sasvim malo dijete), a svote nisu bile beznačajne, za njega su mogli kupiti drvo za ogrjev i kuhanje, a kasnije čak i kravu. Sebi je ostavila samo za *kakov šure, pa rubec*.⁹⁴

F. Č. već je s trinaest godina započeo sezonski raditi na ciglanama, kao što je to godinama činio njegov otac, starija braća i nekolicina muškaraca iz rodnog sela Čret. Iako je otac želio da pričeka još godinu dvije, sam je želio početi ranije, jer *bil sam dečarac, pa htjel sam se i ja oblieći, da imam bar odielo*. Kako ga otac nije želio povesti sa sobom, sam se zaputio u Čazmu. Uporno dijete svidjelo se »gazdi« pa mu je dao posao ne sam to ljeto, već mu obećao i za sljedeće, što je ušutkalo sve moguće prigovore roditelja. Sav novac, a zarađivao je 260 din mjesečno, tijekom 3-4 mjeseca koliko su poslovi trajali, davao je u kuću, a sebi ostavio samo najnužnije za odjeću i obuću.

Ponekad je glava obitelji dozvolio mladima otići zaraditi džeparac za proštenje ili neke osobne stvari (obično su djevojke pred udaju dobijale tu slobodu).

Tako je djed P. P. (glava složene obitelji) dozvoljavao da si dječaci odu zaraditi novce za proštenje. On i mlađi stric (bili su vršnjaci), čim su dovoljno uzrasli (sa svojih petnaest godina), išli su špricati vinograd kod bogatijih susjeda. To je bio najbolje plaćen, ali vrlo težak posao. (*Bilo grdo nositi 15 litri i još šprica! Pa smo po bregovima bosu špricali, bile grde, suve. Imali smo krvave nogice točno navečer. I onda galica bila jaka, ti je sve prste pojela.*) No, zaradili su po 25 din i mogli krenuti na proštenje, jednu od najvećih zabava mladih tog vremena.

Sa dvanaest godina mnoga su djeca morala i trajno napustiti dom i krenuti »u službu«.⁹⁵ V. Z. iz Biškupca imala je pri tom sreće. Zemlje nije bilo dovoljno niti za njihovu malu obitelj s dvoje djece, pa je otac radio neko vrijeme kao vincilir, a kasnije dobio službu podvornika u Sv. Ivanu Zelina. Vjerojatno su njegova poznanstva pomogla starijoj kćerki da dobije posao kod jedne od najbogatijih Zelinskih obitelji (bili su vlasnici pilane i paromlina). Čuvala je njihovog trogodišnjeg sina (*Onda diete diete čuvalo. Ja sam bila samo malo starejša, dvanajst liet!*), a do petnaeste godine preuzela je sve kućanske poslove, radeći *od ve do ve* (cijeli dan, bez pravog radnog vremena). Kako je Biškupec bio jedva 10 minuta hoda od Zeline, pa su se stalno posjećivali, nije doživjela odlazak u službu kao rastanak s roditeljima. Od plaće si je kupovala cipele i odjeću (počela se »nositi po gradski«), a većinu novca davala je svojim. Iako 11 godina nije živjela kod kuće, financijski je bila punopra-

⁹⁴ J. Š. Budim.

⁹⁵ Usp. Ortmayr, 1986:332, 375-376.

van, aktivan član obitelji. Kada se nakon očeve smrti dijelila zemlji, bilo je svima normalno da dobije pola imanja (posebno, jer se i udala u istom selu).

Druga djeca morala su otići puno dalje od rodne kuće. Pri tom su se uvijek koristile postojeće rodbinske veze ili barem poznanstva. Posebno se za djevojčice gledalo da budu kod pouzdanih osoba.

D. K. iz Punikvi sa trinaest je godina krenula stopama svoje starije sestre koja je već više godina radila prvo kao služavka kod bogatih seljaka u Vidovcu, a kasnije prešla u Varaždin. U Varždin je povukla i svoju mlađu sestru, a na zemlji, koje nije bilo dovoljno niti za prehranu njihove obitelji, ostao je samo brat. U dobi od jedanaest do petnaest godina u službu u Zagreb otišle su tri mlađe sestre od ukupno devetoro djece u obitelji R. Š. iz Vučilčeva. Otišla je i M. Ž. iz Dubrovčana iako ih je bilo samo dvoje, no malo zemlje koje su imali, nije bilo dosta niti za brata koji je trebao ostati, pa za nju nije bilo izbora. Kad su propali planovi roditelja da izuču za krojačicu (jedini ženski zanat na selu), odlučila se za ono što je jedino preostalo, i trgom prijateljica iz sela krenula *v Zagreb, v službu*.

Dječaci su osim u Zagreb mogli pronaći posao i kod bogatijih seljaka, no bilo je to redovno daleko od kuće: Moslavina ili još dalje u Slavoniji. Kada je u selo došao poznanik, tražeći dječaka koji bi išao za slugu u selo u koje se i sam preselio prije dosta godina, otac je M. S.-u rekao jednostavno: *Ajde, spakuj se, ideš u dolinu!* S dvanaest je godina ostavio rodnu kuću i otišao u selo pored Čazme, gdje je radio s konjima kod bogatijeg seljaka. Nakon što je za godinu dana promijenio posao, na njegovo je mjesto došao mlađi brat (koji je to *komaj dočekal*), a na kraju im se pridružio još jedan. U kući je ostao samo jedan, gluhojemi brat, dok su se sestre pouđavale. Dječji je put bio jednostavan: *Mi smo morali na pašu i u školu, i kad smo završili školu u svijet!*⁹⁶ Radio je za stan, hranu i jedno odjelo godišnje, tako da je roditeljsko domaćinstvo od njegovog odlaska imalo koristi tek utoliko što je u kući ostalo manje djece za prehraniti, te utjehu da je jedno dijete ipak zbrinuto.

Odlazak djece određivalo je, možda i neugodno jednostavno načelo: postoji li potreba za djetetovom radnom snagom i postoji li ikakva mogućnost stvaranja gospodarske podloge za opstanak njega i buduće obitelji.⁹⁷ Ukoliko je odgovor bio negativan, postojalo je samo jedno rješenje: otići od kuće, a o roditeljskoj je dobroj volji ovisilo hoće li to biti uz neki kapital (u znanju /zanatu/ ili novcu dobivenom kao isplatu) ili bez njega.

Djetinjstvo možemo stoga zaključiti godinama u kojima se ostvaruje dozrijevanje djeteta do fizički spremne radne snage. Ono se uključuje u sve poljoprivredne radove u gospodarstvu, ali i postaje dragocjena radna snaga izvan domaćinstva, gdje sada može odteretiti roditelje. Prešavši dvanaestu godinu, djeca odlaze bilo u plaćene ili zamjenske radnike, uključuju se u kućnu radinost (ako postoji), a do petnaeste sposobna su i za veće pothvate: sezonski rad u tvornicama ili dalekim slavonskim poljoprivrednim dobrima. Bilo da se radilo o samo poljoprivrednim aktivnostima ili »prilagodljivom obiteljskom gospodarstvu« ona postaju radna snaga s kojom obitelj ozbiljno računa. (Pod terminom *adaptive family economy* R. Wall podrazumijeva mješanje različitih izvora privređivanja u jednome domaćinstvu, čime obitelj koordinirano nastoji »popraviti gospodarstvo koliko može.«)⁹⁸

Kako raspolažu tek svojom radnom snagom, i dalje ostaju podvrgnuta autoritetu roditelja, koji odlučuju što će koje dijete raditi, ne samo kratkoročno, već planiraju i budući po-

⁹⁶ M. S. Mala Erpenja.

⁹⁷ Wall, 1986:525; Mitterauer 1990:220.

⁹⁸ Wall, R, 1986:514.

redak, zadržavajući ih prema potrebi kod kuće, ili šaljući od sebe. Iako je taj odlazak najčešće postepen (djeca se povremeno vraćaju kući, u kratkim intervalima dok traže novoga »gazdu«, kao M. Ž. iz Dubrovčana, sestre R. Š. iz Vučilčeva), ipak je obično iza njega konačna odluka.

Osobni odnosi u seljačkoj obitelji

NEPOTPUNE OBITELJI. Vidjeli smo koje je mjesto dijete zauzimalo u seljačkom gospodarstvu i što je sve određivalo njegov životni put. No pored suhe gospodarske logike, treba se barem osvrnuti na onu privatnu dimenziju djetinjstva, pa ću u kratkim naznakama predstaviti osobni odnos djeteta i njegove sredine.

Iako nas od djetinjstva kazivača dijeli manje od ljudskog vijeka, okvir njihovog odrastanja bio je bitno drugačiji nego što je to danas. Većina je, barem u jednoj životnoj fazi, živjela u složenim ili proširenim obiteljima (uz roditelje s njima su bili barem djed i baka, a često još netko od očeve neoženjene ili čak oženjene braće) i imala više vlastite braće i sestara. Biti članom brojne obitelji, imalo je tada i drugu stranu. Ono što znanost naziva visokim mortalitetom, za njih je značilo gotovo siguran rani susret sa smrću nekoga od najbližih. U tabeli koja je dana na početku teksta (Tablica 2.) mogli smo vidjeti ne samo broj djece u pojedinim obiteljima, nego i još uvijek visoku dječju smrtnost. Vjerojatnosti da dijete iskusi gubitak jednoga ili više braće možemo pridružiti i mogućnost da ostane bez jednoga ili čak oba roditelja. Od 36 kazivača, bez jednog je roditelja u djetinjstvu ostalo osmero (svaki četvrti!), a bez oba troje kazivača.

Prvi svjetski rat odnio je mnoge živote, pa su tako na dalekim bojišnicama ostali i očevi A. K. (Šestine), B. B. (Kustošija), P. P. (Kašina), I. M. (Luka), od bolesti su rano umrli otac i majka M. M. (Mikulić), S. S. (Luka), otac F. K. (Prepuštovec) i M. K. (Sestrunc), majka A. K. (Šestine), D. K. (Šestine), J. H. (Blaguša), J. Č. (Lepoglavska Ves), I. M. (Luka), stradali u nesreći očevo D. S. (Punikve) i J. Š. (Budim). Majka P. P. (Kašina) se preudala, pa je i dječak koji je ostao u očevoj obitelji (s djedom) odrastao bez oba roditelja. Dok današnja djeca imaju često iskustvo razvoda roditelja, tadašnja su imala velike šanse još u mladim godinama doživjeti smrt jednoga ili čak oba.⁹⁹ U slučaju majčine smrti, ukoliko su djeca bila mala, otac se redovno ženio ponovno, tako da su mnogi imali maćehe. Za razliku od muškaraca, udovice se češće ne udaju ponovno, osim ako nemaju djece, pa niti jedan od kazivača nije rastao uz očuha. Ako se žena ipak ponovno udala (majka P. P. iz Kašine, J. B. iz Žeinaca), djeca iz prvog braka ostajala su kod obitelji pokojnoga oca, poštujući tradicionalno pravo patrilinearnoga nasljeđivanja.

Veći broj članova, ali i neizvjesnost koliko će ti članovi ostati zajedno obilježja su seljačke obitelji sve do Drugoga svjetskog rata. Naizgled stabilna, upravo radi broja koji joj je osiguravao kontinuitet,¹⁰⁰ ova je obitelj podvrgnuta intenzivnijim promjenama nego, danas uobičajena, nuklearna obitelj. S jedne strane, ona se neprestano popunjava novim članovima, rađanjem djece ili brakovima (koji se sklapaju dosta rano), a s druge, stalno osipa ili smrću (djeda, bake, roditelja, djece) ili odlaskom (djece). Ova niska stopa »očekivane

⁹⁹ Mitterauer, 1993:94.

¹⁰⁰ Opisuju ih i kao »besmrtni« u: Leslie, Korman, 1989:33, ili »trajne« u: Mitterauer, 1991:78-79.

dužine zajedničkog života« utjecala je i na odnose između članova, onemogućavajući izgradnju dubljih emotivnih veza.¹⁰¹

DIJETE I RODITELJI. Odnos djece i roditelja podložan je znatnim promjenama tijekom dužeg razdoblja, na što je prvi upozorio francuski povjesničar Philippe Ariès svojom znamenitom tezom o »otkriću djetinjstva«.¹⁰² Između dva svjetska rata, odnos je bio u velikoj mjeri drugačiji nego danas, a mogli bismo ga opisati kao distancu s poštovanjem. Radne obaveze jasno su dijelile svijet odraslih od svijeta djece. Veliki radni zahtjevi, koje je pred odrasle članove domaćinstva postavljalo gospodarstvo zasnovano na fizičkom, ručnom radu, nisu ostavljali vremena za brižnije bavljenje djecom. Težak i intenzivan rad od kojega je domaćinstvo živjelo, u najvećoj je mjeri vršio upravo roditeljski bračni par, koji je u najboljim radnim godinama, između dvadesete i četrdesete (–pete).

Posao ih zaista nije štedio, pa su poznate priče o trudnim ženama koje radaju usred velikih poslova. Mnoge bi zvučale kao ona majke I. K. iz Glavnice Gornje. Prava »mučenica«, kako ju sin s divljenjem naziva, rodila je osmero djece, uz to radila sve kućanske poslove, na polju, tkala. Pripovjedala mu je kasnije kako je *voz siena zmetala i za vuru sam tebe rodila*. Niti druge žene nisu imale poštedu u visokoj trudnoći. Majka A. P. nekoliko je dana pred porod radila čak i više, pripremajući unaprijed najnužnije stvari za dane u kojima nije ustajala iz kreveta. (*Onda še tekar radila, kaj je priredila da bu 3-4 dana se imalo uzeti, i brašna i za svinje i tak.*)¹⁰³ Ta zaposlenost, iako obično nedaleko kuće, pridonosila je distanci koju su djeca odgajana čuvati prema roditeljima. Bliže su obično bile bake i djedovi i posebno, starija braća.

Ovaj nedostatak vremena i prilike baviti se djecom osjećao se već u prvim danima života. Tek se u složenim obiteljima (a to se u diskusijama o prednosti tradicionalne »zadruga« navodilo kao jedno od važnih pozitivnih strana) uvijek našlo dovoljno odraslih da pričaju djecu, a i majke su bile pod manjim pritiskom radnih obaveza, nego u nuklearnim obiteljima. U složenim obiteljima, u kojima su se dijelila sva zaduženja, briga o djeci bila je u nekoj mjeri zajednički posao. Žene su se ispomagale čak i u hranjenju. Dvije snahe u obitelji I. K. (Glavnica G.) imale su djecu nekako u podjednakim razmacima, pa se posao raspoređivao tako da bi jedna odlazila na polje, a druga ostajala u kući, te uz kućanske poslove, ne samo pazila na djecu, već i podojila svoje i šogoričino dijete.

Tamo gdje nije bilo nikakve pomoći, djeca su rano osjetila svu težinu situacije. Dok joj je muž bio u vojsci, B. B. iz Psarjeva G. morala je sama sa svekrvom voditi i obrađivati cijelo imanje. Za dvije žene to je značilo gotovo nadljudske napore, a za prvo dijete posljedice za čitav život. Kćerkicu je ostavljala samu u kući, čvrsto zamotanu *tak da je imela kak ožiljke* (stari običaj da se dojenčad zamata što čvršće, negdje do 5. mjeseca starosti) u zipki, a u podne je dolazila iz pola sata hoda udaljenog vinograda da ju nahrani. S gorčinom priča kako je djevojčica zbog toga bila *rahitična, a dvie godine kad je prohodala*. Kad se muž vratio iz vojske, bilo je već lakše, pa je *sin bolje prošel, jer mu je otac doma*.

Dok su roditelji bili na poslu, u takvim su obiteljima mala djeca ostajala po cijele dane bez nadzora, sama ili u društvu svojih vršnjaka. (*Deca so deca, samo sam odišla. Mama nikad ni znala gde sam, nisam pitala, samo sam odišla. Kaki kujstica.*)¹⁰⁴

¹⁰¹ Mitterauer, 1991:88-89.

¹⁰² Ariès, 1960.

¹⁰³ A. P. Črešnjevec.

¹⁰⁴ F. K. Punikve.

Kao starija sestra J. Š. iz Budima morala je malo pripaziti na mlađeg brata, ali bila je premala za ozbiljno shvatiti posao, pa mu se više pridružila u lutanju selom. (*Ni se prei tak čuvalo. Išlo se v sele, pa se neki i razbili, i krv išla, pa se zbavilo. Deca su išla jen za drugim po sele, pa se igrali. Ni prei bilo Ne smeš tu, ne smeš tu! Bog da je odišel!*) Niti A. F. i njezinu braću nije nitko posebno čuvao. (*Mama nas je ostavila pa je odišla. Ni to kak je sad. Nisam bila sama, bilo nas je!*)¹⁰⁵

Sloboda kretanja, bilo u igri ili na paši, nije bila dugog vijeka i djecu su brzo zaposlili škola i poslovi na gospodarstvu. Kada počinje poduka u poljoprivrednim radovima, vrijeme provedeno s roditeljima postaje bitno duže, ali odnos nije time bliskiji. Na pitanja o odnosu s roditeljima, bez obzira kako formulirana, uglavnom odgovaraju da se razgovaralo o radu. (*Slabo smo se razgovarali, samo smo zaposleni bili puno. Navečer pa su svi umorni, kad je mrak smo prešli spat.*)¹⁰⁶ *Za priče ni bilo vremena. samo ko bu kaj sutra delal.*)¹⁰⁷ Najčešće teme su rad, bilo konkretni dogovori za sutra ili naredni tjedan, bilo (rijeđe) sjećanje na mladost roditelja i prenašanje tradicije. (*Naša je mama sve nam pripovedala, kak je gore bilo, kak su delali, hodali u šumu po drva.*)¹⁰⁸

Očevi su se zamjetno manje bavili djecom, jer je to bio »ženski posao«. Tako se otac B. B. iz Kustošije nije igrao s njom i sestrama, jer *to niesu muškarci dielali*. Ponekad bi se poigrali s novorođenom djecom, a starijima su pomagali kod učenja, ukoliko majka nije bila pismena, što se u generaciji koja se školovala na prelazu stoljeća često susretalo. Ovo je zaduženje moglo biti nametnuto čistom potrebom, ali posebnog otpora nije niti bilo, jer se zapravo uklapalo u tradicionalno shvaćanje muške okrenutosti »javnosti«, čiji su jedan dio bili škola i pismenost.

Tako je majka A. B. iz Stenjeveca bila nepismena žena, koja je tek od muža naučila nešto čitati i pisati, jer je to bilo nužno za trgovinu kojom se bavila, pa je otac podučavao obje kćerke dok su išle u školu. (*On je mene učil čitati, onda katekizam, on je mene spitaval, jer mama nije išla f školu.*)

Djeca su prihvaćala kao samo po sebi razumljivo da se roditelji s njima malo, ili nikako ne bave, jer je na njima počivao teret svih poslova. Brige, igre, zabave, povjeravanja, sve je ostajalo između braće ili prijatelja (*Mi smo se sami među sobom, braća. Mama baš nije imala nikad vremena.*)¹⁰⁹

Neke su obitelji ipak znale otrgnuti od tegobnog rada i trenutke zajedništva i radosti. Najčešće je to bilo u zimskim večerima, kada bi ženski dio obitelji uz izradu odjeće razgovarao ili zapjevao, a muškarci se pridružili priči ili se posvetili svojim temama i zabavama. (*Navečer smo pričali, pievali. Lampa se zapalila. Mama je prela, saki mel nekaj, il smo bažul ljuštli. Muški baš ne, oni su se kartali.*)¹¹⁰

U svim odgovorima očit je nedostatak intimnosti, ali i nepostojanje bilo kakvog osjećaja uskraćenosti radi toga. Jednostavan život vrtio se oko iscrpljujućeg cijelodnevnog rada, i to je većini bilo normalnom, i svakako najvažnijom temom razgovora. Ako se i razgovaralo, nije to nikada bilo o osobnim osjećajima ili željama, nego o stvarnim, »vanjskim«

¹⁰⁵ A. F. Purga Lep.

¹⁰⁶ R. Š. Vučilčevo.

¹⁰⁷ J. B. Žeinci.

¹⁰⁸ A. B, 1912, Stenjevec.

¹⁰⁹ D. K. Šestine.

¹¹⁰ A. P. Črešnjevce.

problemima koje su se ticale cijeloga domaćinstva. Pri tom se uvijek zadržavala distanca i poštivanje starijega. Tek je kasnija promjena strukture (smanjenje broja članova i duži zajednički život) i funkcije (gubljenje gospodarske, proizvodne uloge) obitelji dovela do »intimizacije« suvremene obitelji.¹¹¹

AUTORITET. Zauzetost radom vanjska je manifestacija principa koji upravlja odnosima u obiteljima koje su i gospodarske (proizvodno-potrošačke) zajednice. Djeca od najranije dobi i nesvjesno usvajaju načelo o prvenstvu rada, obaveza i odgovornosti. Roditelji nemaju samo ulogu odgajatelja u socijalizaciji djece, što se smatra današnjom osnovnom ulogom obitelji.¹¹² Sve dok je obitelj i proizvodna jedinica, pripada im i uloga prvoga »poslodavca« u obiteljskom »poduzeću«, pa je izgradnja i održanje autoriteta nužna za normalno odvijanje obiteljskih funkcija. Uvažavanje roditeljskog autoriteta osjeća se u svemu. Djeca odrasla na selu između dva svjetska rata, još su uvijek odgajana iskazivati vanjske znake poštivanja odraslima. Na ulici ih je trebalo pozdraviti (to su učili i u školi), a u njihovom prisustvu pristojno šutjeti i odgovarati samo ako si upitan. Bile su to generacije koje su još uvijek govorile »vi« roditeljima. Samo je jedan od kazivača u djetinjstvu govorio ocu (majke se niti ne sijeća) »ti«, ali dodaje kako to nije bilo pravilo za cijelo selo. (*Mojega tate generacija, jeni su učili »vi« govoriti, on nas nie, mi smo rekli »ti«. A sused, čak je bil mladi od tate, je učil svoju decu »vi.«*)¹¹³

Vidjeli smo kako roditelji odlučuju o životnom putu djece. O njima i njihovoj procjeni ovisilo je hoće li dijete ostati na imanju, otići na zanat, potražiti zaposlenje, ili otići od kuće. U nešto kasnijoj dobi odlučivat će o izboru bračnog partnera za svoju djecu i mjestu gdje će mladi par živjeti. Roditelji su u pravilu bili autoritet sve dok im je to fizička snaga dopuštala, što je u većini slučajeva bilo i nakon vjenčanja djece. Tek izuzetno, sin je mogao postati »mladi gazda« sa svojih dvadesetak godina. Bilo je to u slučaju očeve smrti, ozbiljne bolesti ili starosti. F. R. preuzeo je glavne poslove u gospodarstvu s 19 godina, jer je otac zašao u poznije godine (65 godina). No ništa nije radio bez sporazuma s ocem, koji je, zahvaljujući iskustvu, još neko vrijeme upućivao sina i zapravo donosio glavne odluke. (»Vatreno krštenje« bilo mu je kada je na imanju grofa Draškovića kosio »z rende« 1938. Iako je imao 19 godina, ostali su ga tretirali kao dijete, pa je imao poseban popust, a nadglednik mu je dao birati prvome, što je značilo da je mogao uzeti najbolje livade.)¹¹⁴

S druge strane, P. P. iz Trstenika preuzeo je gospodarstvo tek nakon što je njegov otac iznenada umro. (*Ja do toga dana opće nisam bil gospodarstvu priučeni, bil sam potpuno nov! Otac je vodil, il išel za poslom.*) Imao je već 40 godina, bio petnaestak godina u braku i imao svoju djecu, no svejedno se osjećao *kak da sam šegrt, tak sam bil pri svom domu, dok se nisam priučil*. Predaja autoriteta ovisila je ne samo o fizičkim sposobnostima (iako najvećim dijelom ipak o njima), nego i o osobnim sklonostima i sposobnostima. U njegovom slučaju otac je bio iznimno sposoban i obrazovan čovjek, on jedini sin, a slagali su se dobro, pa za sukobe, i eventualno ranije odvajanje nije bilo potrebe.

Ne poslušati zapovijed roditelja bilo je gotovo nezamislivo. Iako bi rado sjedili uz starije i slušali njihove razgovore, ili se pridružili vršnjacima u igri, djeca su bez pogovora slušala

¹¹¹ Paralelno s time i do porasta psihičkih bolesti! Sieder, 1991:133-134.

¹¹² Usp. Mitterauer, 1991:98.

¹¹³ S. S., rod. 1929, Luka.

¹¹⁴ F. R. Čučerje.

ako ih se poslalo drugdje. (*Ne smieš reći »Neću!«. Moraš it!*).¹¹⁵ Neposlušnost je povlačila kaznu, no ako je za vjerovati, fizičko kažnjavanje najčešće nije bilo potrebno. *Nema toga da bi diete reklo »To ni moj posel«.*¹¹⁶ *Roditelji su određivali. Tak je moralo biti.*¹¹⁷ *Tatek je samo »Diku Božju« rekel i svi smo bežali!*¹¹⁸

Š. H. odbila je poslušati samo jednom. Majka ju je poslala kupiti nešto usput, kad ide u školu, a djetetu se to činilo nespretnim. No kada se vratila iz škole dočekao ju je otac i *me prijel za rukicu, i puuu! Sam dobila takvu pljusku po riti! Nigdar reći »ne«. Kak je bile, al si išel! Inače batine i to se zapamti. Nikada više!*¹¹⁹

Kada je majka kaznila B. B. iz Kustošije vjerojatno najtežom kaznom, zabranom odlaska na proštenje, djevojčica je *legla na repu, tobož' da bum hmrla, nek se preladim, kre-pam, kaj me treba na svietu!* Međutim, nije niti pomislila ne poslušati, ili posumnjati u majčino pravo da to napravi. Dječja prava, o kojima danas tako puno slušamo, još uvijek nisu bila dio svijesti niti roditelja, a posebno ne djece onoga vremena. Jedino što se uvažavalo bila je odgovornost roditelja.¹²⁰

Djeca su se ponekad i držala uvrijeđeno, ali roditelji bi to kratko presjekli tvrdnjom kako je njihova dužnost iz djece učiniti nešto. Kada kažnjena F. K. (Punikve) nije htjela na ručak, majka ju je potjerala uz komentar *Ja sam tvoja majka i moram s tobom napraviti kaj je prav!* U to pravo i dužnost djeca nisu nikada posumnjala.

Još jedan čimbenik utjecao je na to gotovo bezpogovorno slušanje starijih: nije bilo iznimaka ili mogućih primjera za drugačije ponašanje. Društvena zajednica, selo, u kojem se djeca kreću, poštivala je složno princip podvrgavanja autoritetu starijega (barem za dob kojom se ovdje bavimo. Kasniji su odnosi bili daleko od idealnih, a sukobi često žestoki i krvavi.)¹²¹

M. D. i njezina braća nisu nikada odbili poslušati *jer smo bili sviesni da moramo, da drugega nemamo. I nišče ni rekel v selu! I pre se hude poslušalo! Posluhnuli sme na jenu reč!*¹²²

POKAZIVANJE OSJEĆAJA. Vrijeme između dva rata još je doba suspregnutih osjećaja, strogog odgoja, autoriteta roditelja, te njihove potpune kontrole dječjeg života i ponašanja.¹²³ Vrijeme je to jasne odvojenosti svijeta odraslih i svijeta djece bilo u građanskim, bilo u seljačkim obiteljima. Toleriralo se pokazivanje osjećaja tek prema maloj djeci. (*Nie se pokazivalo. Neka ljubav i to. Dok su bebe, nekak više, mu pripovieda, ga zibe, da se diete smije, i da ga podigne malo, to je bilo.*) Roditelji su pri tom imali čvršća pravila ponašanja, dok su stariji, djedovi i bake, pa čak i ako su bili još glave obitelji, bili rasterećeniji i slobodniji u pokazivanju ljubavi prema djeci. Baka M. D. iz Rinkovca posebno je voljela djecu, koja joj čak nisu bila niti pravi unuci (nije imala svoje djece, pa su uzeli k sebi muževog nećaka s obitelji). M. D. se sjeća kako je ona nesputano pokazivala tu ljubav (*Baba nas je znala kuševati! Tak malo pomaziti, zatancati, zapopievati.*), dok je otac znao uzeti u naruč-

¹¹⁵ B. B. Kustošija.

¹¹⁶ I. K. Glavnica G.

¹¹⁷ B. B. Psarjevo G.

¹¹⁸ J. B. Žeinci.

¹¹⁹ Š. H. Lep. Ves.

¹²⁰ Prema Flandrinu, upravo promjene shvaćanja o odgovornosti roditelja, a ne o pravima djece, pokretala su povijesne promjene u njihovim odnosima. Flandrin, 1979:136.

¹²¹ Usp. Stein-Erlich, 1971:53.

¹²² M. D. Rinkovec.

¹²³ Usp. Segalen, 1988:178.

je samo one najmlađe i uspavljivati ih pjevušeći i ljuljajući ih dok je majka završavala kućanske poslove. (*I tata je to znao. Z menjšemi. Uviek je zel šterega na ruku, pa je zaplesal, zapopieval, pa ga je tak uspaval!*)¹²⁴ Čim bi malo poodrasli, roditelji se udaljuju i postaju autoritet, u odgoju, učenju i radu, objedinjujući ulogu roditelja koji podiže i odgaja dijete, a kao upravitelji gospodarstva preuzimaju i ulogu prvoga »poslodavca«.

Očevi se rijetko više bave svojom djecom, jer je to u pravilu ženski posao. Veću bliskost s ocem susrećemo u slučajevima kada je otac priženjen na ženino imanje, a podrijetlom nije iz toga sela (župe). Otvorenije pokazuju osjećaje (kasnije će biti opisan primjer oca D. K., Šestine) i više vremena provode s obitelji (V. Z., Biškupec). Iako niti jedan nije imao posebne neprilike (V. Z. spomenula ja da je oca samo jednom netko nazvao *dotepencem*, ali da se inače dobro slagao sa svima) očito nije bilo moguće izgraditi čvrstu mrežu veza, kao što bi ih imali u rodnome mjestu, pa su obojica bili okrenutiji svojim obiteljima. Otac V. Z. *nigdar ni išel od kuće*, jer je kao spretan majstor (bio je i samouk postolar, znao je raditi i s drvom) uvijek nalazio posla i u kući, a ljudi su po potrebi dolazili njemu. Rado je čitao (knjige Sv. Jeronima, crkvene novine) i čitao je to ili komentirao svojima na glas. Svoje dvije kćerke *još kak je rad imal*.

Čak i u strogoj atmosferi odjeljenih svjetova djece i odraslih, moglo se naći načina za bliskost. Kako otvoreno pokazivanje nježnosti nije bilo društveno prihvatljivo ponašanje između odraslih i djece, privrženost se očitovala u neverbalnim znacima.

Pjevanje je bio sretan posredni način iskazivanja zajedništva. (*Je, volili su nas, pa su nam znali popevati. Bili su radi deci.*)¹²⁵ Iako mu se majka, nakon što je ostala udovica s jedva 20 godina, ponovno udala, a njega ostavila kod djeda (po očevoj strani), P. P. osjećao je da ga ona voli. (*Ne da me nie volela. Ja sam pesme i pesme propeval š njom, dok je šivala.*)¹²⁶

Djeca su na svoj način pokazivala koliko im je stalo do roditelja raznim malim pažnjama. A. B. iz Stenjevcama sama se ponudila preuzeti na sebe jedinu očevu dotadanju zadaću u kući: čišćenje štednjaka, čim je bila sposobna to raditi. Prvu zaradu od prodanih čipki Š. H. potrošila je na »luksuz« za koji je znala da je ocu poseban užitek, a nikada si ga sam ne bi priuštio: kupila mu je cijelu kutiju cigareta, skupocjen poklon u doba kada se u dućan išlo po 1, 2 ili 3 komada cigareta. Tronuti otac učinio je nešto što si inače s tako velikom kćeri ne bi dopustio: podigao ju u naručje, izljubio, a potekle su i suze. (*Tatek me tak kušival, to ni bilo za premisliti. Me prijel, u nebo bi me zdigel. Suze su mu išle.*)¹²⁷

Ovakvo ganuće jedinstveno je u vođenim razgovorima. Možda ga možemo objasniti očevom nepripremljenošću na ovakvu radost i dječje iskazivanje ljubavi. Inače čak u teškim životnim situacijama ne pokazuju, barem ne pred djecom, obuzetost osjećajima, koja bi se tumačila kao znak slabosti.¹²⁸ Posao koji ne može čekati, ali i stav da se ne treba prepuštati osobnim osjećajima, i nikada ih ne stavljati ispred zajedničkih interesa (što je učeno i usvajano od najranijeg djetinjstva), nisu dozvoljavali roditeljima ostati uz djecu niti kada je to bilo stvarno potrebno. Bolesno dijete morali su ostaviti samo ili s nekim od braće, često ne znajući hoće li ga zateći živog kada se vrate s polja. B. B. iz Psarjeva G. sjeća se kako je jednom ostala uz mladu sestru, za koju su svi vjerovali da neće preživjeti (ipak jest).

¹²⁴ M. D. Rinkovec.

¹²⁵ Š. H. Lep. Ves.

¹²⁶ P. P. Kašina.

¹²⁷ Š. H. Lep. Ves.

¹²⁸ Usp. Sieder, 1991:158.

Uplašenoj djevojčici majka je mogla samo reći da ako dijete umre: *Samo ji sklopi očice, nek bude čekala.*

Osjećaji su se rijetko pokazivali i kada su djeca odlazila od kuće. Iako su znali da će rastanak biti trajan, jer se dijete zapravo i nema kuda vratiti, a veze je gotovo nemoguće održavati (M. S. koji je iz okolice Pregrade otišao u Moslavinu otac je posjetio samo jednom, a pisao mu je isto jednom radi dogovora o zanatu, na kojega ga je htio dati njegov gazda), osjećaji su rijetko prevladali smisao za ono nužno i prihvaćanje neizbježnog. (*Ja vjerujem da su bili sretni, jer doma nisi imo na čem, od čega živjet.*)¹²⁹

Iskazivanje osjećaja moglo je u kriznim trenucima probiti uobičajene granice strogosti i distance, koje je prihvaćala starija generacija, a učvrstio grubi život. Jedno od najtragičnijih iskustava za svakog je roditelja svakako smrt vlastitog djeteta. No kako je to bilo iskustvo kojega je roditeljski par s velikom sigurnošću mogao očekivati (i to više nego jednom), izgrađen je i sustav obrane i mirenja sa stvarnošću. Iz malog prizora živo pohranjenoga u sjećanju kazivačice (ispričala ga je nekoliko puta), možemo nazrijeti neke temeljne vrijednosti koje upravljaju ponašanjima pojedinca.

*Kad je mali, mlađi (brat, op. S. L.) umrl, još je bil tata živ, a tak mu je bilo za njega žal, tak je plakal, svi smo se za njega plakali, da mama veli »Joj, stari bedak, kak da nemaš druge diece, tak se za njim plačeš!« Jako se plakal za tog dečeca. Mama se nije plakala.*¹³⁰

Pokazati osjećaje za muškarcu je bilo još veći presedan, nego za ženu (za ženu bi u opisanom slučaju bilo normalno). No, kako je otac pokazao nedopustivu slabost, majka je morala biti onaj jaki član, i svojom je neuobičajeno oštrom reakcijom, pokušala ponovo uspostaviti narušeni poredak u obitelji. Ogrubjeli svakodnevnom borbom za život, roditelji s brojnom djecom, nisu si mogli priuštiti luksuz predubokog vezivanja za svako od djece.

STARIJA BRAĆA. Većina djece imala je sasvim drugačije djetinjstvo nego danas već i po iskustvu odrastanja u brojnim obiteljima s dosta braće.¹³¹ Koliko su razlike u godinama dopuštale, braća su bila i najbolji prijatelji za većinu kazivača. No raspon u godinama u obiteljima s osmero, desetero, pa i više djece, mogao je biti i do 20 godina, pa su se najmlađi rađali već kada su starija braća ulazila u brak i stvarala vlastite obitelji. U takvim se slučajevima tek iznimno mogao graditi neki donos, i to samo ako su obje obitelji ostale povezane zajedničkim, ili barem susjedskim stanovanjem, i intenzivnim pomaganjem. Tako je S. P. rođena nakon što je čak 9 djece umrlo, bila ljubimica odrasle braće, čak i dviju sestara koje su se udale prije no što se ona rodila. (*One su već svoju diecu imele kad sam se ja rodila. Tuliko su me volile. Mene su volili ko lutku, svega su mi davali brati i sestre.*)¹³²

No velika je razlika u godinama ipak češće bila razlogom nedostatka veza između braće, posebno ako su starije bile sestre, koje su nakon udaje otišle u muževu kuću, i za manju braću postale tek povremeni gosti.¹³³

Starija djeca jače su iskusila silnu potrebu za radnom snagom. Rano preuzimaju lakše poslove u domaćinstvu, a posebice brigu za mlađu braću, dok roditelji odlaze za poslom. (*Roditelji jako slabo su stigli, ja sam se najviše bavila z decom. Mama mene samo ostavila*

¹²⁹ M. S. M. Erpenja.

¹³⁰ D. K. Šestine.

¹³¹ Mitterauer, 1993:96.

¹³² S. P. Trstenik.

¹³³ F. K. Prepuštovec.

*doma i prešla z ocom u šumu, trsje ili na polje.)*¹³⁴ Čuvaju ih, peru, podučavaju, a nerijetko svojim radom omogućuju dalje školovanje. *Čuvala sem je (braću), prala, presvlačila. Saku nedelju v jutre ili sobotu popodne su se deca kupala i oblačila. Dok su mi se dali. Dečeci se nisu dugo dali, do 6 godina.*¹³⁵ *Ja sam već znala čitati, dok sam krenula u prvi razred, pol čitanja. Moja sestra me učila.*¹³⁶

Mlađa ih braća stoga doživljavaju donekle kao roditelje, s mješavinom zahvalnosti, poštivanja, a opet veće bliskosti nego što su to mogli ikada osjetiti prema roditeljima. Za B. T. iz Družilovca strajija je sestra *mati, ona je bila 15 godina kad sam se ja rodila. Ona najbolje spaštala.*

Roditelji su dio svoga autoriteta prenašali na tu stariju braću, tražeći od mlađih jednaku poslušnost dok su oni odsutni. (*Najstariju sestru, to ni tata dal da bi koja joj kaj rekla. »Ona starija, imate nju pitati!« Više su ju poštivali. Je da je više delala, onda su ju i poštivali više.*)¹³⁷ Tako se u obitelji uspostavljala složenija hijerarhija, s posredničkom ulogom starije braće, s većim autoritetom, ali i obavezama.¹³⁸

Ponekad su roditelji posebno nagradili najstarije sestre. Tako je sestra I. K. iz Glavnice G. dobila veći miraz od mlađe sestre, jer su roditelji smatrali da je svojim radom i brigom za petero manje braće to i zaslužila (*Ona je pomagala oko djece, takorekuć ih othranila*). No takav je postupak bio više izuzetak nego pravilo.

Neka su se starija braća istinski žrtvovala za mlađe. U inače razmjerno siromašnoj obitelji B. iz Psarjeva G. troje mlađe djece školovalo se tek zaslugom dviju starijih sestara. Jedna od njih bila je izuzetno sposobna i požrtvovna: zahvaljujući svojoj poduzetnosti, na trgovini (preprodaji seljačkih proizvoda u Zagrebu) ostvarivala je najveće prihode u obitelji, a udala se kasnije od uobičajene dobi (što je bio velik rizik) tek pošto je odškolovala mlađu braću.¹³⁹ Slična je »žrtva« bila i R. Š. (spomenuto već i u poglavlju o školovanju), koju majka nije puštala u školu, ali niti u grad u službu, jer ju je trebala u kući. Dok su sva braća, koja su imala i najmanje volje završila zanate (tri od šest sinova), a tri sestre otišle u grad u službu, ona je ostala kod kuće. Tek je kasnije, samo uz otvoreni otpor majci, naučila šivati.

Ponekad se niti starije sestre nisu stizale previše baviti mlađom braćom. Kada bi roditelji V. Z. otišli u vinograd (otac je bio vincilir i od toga se živjelo), ona je ostajala čuvati mlađu sestricu, ali i obaviti kućanske poslove. Nije joj preostajalo drugo nego staviti dijete *f čošek na plahtu i tam si delaj kaj očeš. Morate samo paziti da ne bu u šparet zašla.*¹⁴⁰ Slično je i R. Š. zauzeta kućanskim poslovima, ostavljala mlađu braću da se igraju u dvorištu. (*Deca su se sama na dvorištu igrali. Ja nisam nikad, nisam vremena imala.*)¹⁴¹

STARCI. Radno najaktivnije članove obitelji, a u pravilu je to i reproduktivno aktivan braćni par, oslobađalo se koliko se moglo od obaveze čuvanja male djece, predajući tu za-

¹³⁴ R. Š. Vučilčevo.

¹³⁵ M. D. Rinkovec.

¹³⁶ A. B. 1912, Stenjevec.

¹³⁷ J. B. Žeinci.

¹³⁸ Usp. Mitterauer, 1993:97.

¹³⁹ B. B. Pisarjevo G.

¹⁴⁰ V. Z. Biškupec.

¹⁴¹ R. Š. Vučilčevo.

daću slabijim članovima domaćinstva, starcima i starijoj djeci. Provodeći više vremena s djecom, a odtorečeni od nošenja odgovornosti za gospodarstvo, starci su bili puno slobodniji u ophođenju. Čuvali su djecu kod kuće ili išli s njima na pašu, dok ih se još nije moglo pustiti same. Tih nekoliko sati dnevno, bilo je dovoljno vremena za priče i prenošenje iskustava. I. K. (rođ. 1935, Glavnica G.) sjeća se starijih ljudi koji su rado pripovijedali o svojim doživljajima iz Prvoga svjetskog rata (to je bila omiljena tema), radili im frulice, svirali i učili ih pjevati. Na način koji je stoljećima opstojao u selima, usmenom su predajom mladim generacijama prenašali svoja znanja i svetonazore.

Nerjetko su oni još uvijek bili glave obitelji, barem neko vrijeme. U tim slučajevima nije bilo toliko bliskosti, bez obzira koliko oni značili djetetu. Djed P. P. iz Kašine bio je jedina zaštita dječaka koji je rastao bez roditelja, a stric, koji je živio s njima u zajednici, nije ga trpio, jer je dijete trebalo dobiti jednako zemlje kao on i njegova djeca. Slično je djed othranio I. M. iz Hruševca. No čak i u spomenutim slučajevima, u kojima su se djeca osjećala voljenom i zaštićenom, nije bilo nikakvih izljeva ljubavi ili maženja. Slučaj »bake« M. D. iz Rinkovca koja je neskriveno voljela djecu, ostao je donekle usamljen. Iako su u njenom mužu (očevom stricu) djeca vidjela pravoga djeda, posebno jer se on dosta bavio s njima. (*Stric nie mogel na polje, bil je bolestan, pa je diecu čuval.*), baka je ostala u puno jačoj uspomeni. »Baka« je bila neobično aktivna i naobražena žena, koja je ne samo završila školu, nego i dalje bila u crkvenom Trećem redu, preko kojega je nabavljala razne knjige (uglavnom izdanja *Sv. Jeronima*), ali i knjige s bajkama, pa je M. D. i jedina od kazivača slušala u djetinjstvu danas klasične dječje bajke o Crvenkapici, Trnoružici, pa čak i Robinsonu. (*Pričali su nam priče. Znola sam sih 56 priča. Z knjige su nam čitali, od vuka, lisice, Robinsona. Kojkakve knjige! Ta baba ostavila num.*)¹⁴²

U složenim obiteljima uvijek se našlo starijih članova koji su pričivali dijete. Obitelj B. K. gotovo je knjiški primjer onoga što zamišljamo pod tradicionalnom obitelji: podjela posla po dobu i spolu, hijerarhija autoriteta po dobu i jasna odjeljenost muške i ženske sfere življenja. U našem čučerskom slučaju, radilo se i o vrlo dobro uređenoj i složnoj obitelji, usto i imućnoj, sa malo djece, pa je izostanak glavnih razloga za pritisak na odrasle članove, dopustio i neuobičajeno uviđavan odnos prema mladim majkama. Čak se godinu dana po rođenju djeteta gledalo da bude u blizini kuće i davalo joj se takve poslove s kojih je lakše mogla češće obići dijete. *Dok je diete bile male, snaa bila doma, godinu dan, ni išla radit, il je išla pa je došla, a baka čouvala. Onda je, ki je bila bliže, baka zvala »Oudi, mali se plače«.* Glavnu brigu o djeci vodila je baka, koja to nije vršila, kako to ponekad rade onemoćali starci, nego kao gazdarica kuće, koja je upravljala ženskom sferom života, i ostajala u kući kuhati. Iako sama nije željela kažnjavati (inače je pazila da ravnomjerno podijeli poslove između triju snaha, i ostavi svakoj dovoljno vlastitog »prostora«), za prekršaje koje bi vidjela, tražila je sankcije, prepuštajući izvršenje roditeljima, odnosno majci. (*Ako je bile tere diete zločeste, onda je baka zvala svaku mamu »Daj si ga vudri, bil ti je zločest«.* Onda je baka komanduvala, to je išlo prek bake.)¹⁴³

GOSTI. Iako su vladala čvrsta pravila odnosa prema starijima, dok su ukućani bili sami, djeca su mogla razgovarati, postavljati pitanja, pričati, igrati se ili zapjevati. Dolazak gosta

¹⁴² M. D. Rinkovec.

¹⁴³ B. K. 1914, Čučerje.

u kuću, pa bio to prvi susjed ili najbliži rođak, isti je trenutak uvodio drugi red: djecu se više nije smjelo primjetiti. U pravilu trebaju šutjeti i ne miješati se u razgovore odraslih, ili ih ometati bilo kakvim privlačenjem pažnje. Često su stoga djeca, nakon prvog interesa, napuštala kuću, i ako nije bila zima, potražila zabavu napolju. (*Pričale smo slobodno, al ak su bili neki drugi, znala je mama reći »Deca, ak je neko tu, ne pričati. Niš ne govorite, ja već znam kaj reći, kaj ne...«*)¹⁴⁴ Smjelo se samo odgovarati na pitanja. (*Ak se nekaj pitalo se slobodno odgovorilo, al tiho smo morale bit. Danas na prvom mestu moraju biti deca. Mi nismo bili, nek f kut.*)¹⁴⁵ *Ak je slučajno došel u kuću jedan čoviek stranjski: »Dieco, ni pisnuti!« Sedi i šuti, ili van. A da smetamo da se čoviek razgovara, to se nie smielo.*¹⁴⁶

Zaključak

Život seljačkih obitelji zagrebačkog Prigorja i Hrvatskog zagorja, između dva svjetska rata, još je u mnogim elementima bio kao i njihovih prethodnika. Kako je obitelj i dalje bila osnovna proizvodna jedinica, odnos se autoriteta u njoj gotovo i nije mijenjao. Promjnilo se ono što je bilo posljedicom prilagođavanja obitelji svojom strukturom (brojem članova) i gospodarskim djelatnostima na šire društvene promjene, prije svega prodiranje robno-novčane privrede, s jedne strane, i nedostatne društvene mogućnosti zapošljavanja raspoložive radne snage, s druge. Iako na malom uzorku, jasno se pokazalo prihvaćanje planske regulacije broja djece unutar svega jedne generacije (u tridesetim godinama većina istraživanih sela pokazuje znake pada nataliteta), te njihovu još uvijek važnu ulogu unutar »prilagodljivog obiteljskog gospodarenja«. Djeca rade od najranijeg doba, a pod kraj djetinjstva (14-16 godina) sposobna su obavljati sve poslove u obiteljskom gospodarstvu. Kao sazrela radna snaga, radi svoje mobilnosti (nisu u braku) sve više rade na poslovima izvan svog posjeda, koje je domaćinstvu donosilo uslugu u radu kojeg sami ne mogu obaviti (odrađivanje, najčešće zaprege) ili u novcu. Njihova korisnost u obiteljskom gospodarstvu, te procjena budućih mogućnosti, određuju hoće li dijete ostati u kući, i kako dugo. Ukoliko je imanje malo, a nema dopunskih načina zarade (koje su selima oko Zagreba nudili blizina grada, a onima u Ivanečko-lepoglavskom kraju kućna radinost), djeca su prisiljena napustiti roditeljsku kuću. Ako su roditelji imali mogućnosti, slali su djecu u zanate (dječake) i tako im olakšavali odlazak (znanje je bilo kapital u tom slučaju) ili ostanak na razdijeljenom imanju čije su čestice nedovoljne za prehranu buduće obitelji. Ovo je bilo češće u selima zapadnog Zagorja, koja nisu imala mogućnosti dopunskih prihoda, pa je i odlazak u ovoj regiji najintenzivniji. Dominacija gospodarske uloge koju seljačka obitelj ima tijekom cijelog ovog razdoblja te nestalnost sastava (visok mortalitet, rani odlazak djece) održavali su nepromijenjenim odnose između članova: hijerarhija zasnovana na autoritetu starijih, strogo odgoj i suzdržano pokazivanje osjećaja.

¹⁴⁴ A. B. Stenjevec.

¹⁴⁵ V. Z. Biškupec.

¹⁴⁶ Š. H. Lep. Ves.

Izvori

1. Audio-trake i transkripti razgovora sa seljacima (Prigorje, Hrvatsko zagorje), Zavod za hrvatsku povijest (S. Leček)

Literatura

1. Ariès, Philippe, *Geschichte der Kindheit*, München 1975 (1. izd. Paris, 1960)
2. Fél, E., Hofer T., *Proper Peasant. Traditionan Life in a Hungarian Village*, Budapest, New York 1969.
3. Flandrin, Jean-Louis, *Families in Former Times: Kinship, Household and Sexuality*, Cambridge 1992 (1. izd. 1976)
4. Friedlander, D., Okun, B., *Pretransition marital fertility variation over time: Was there deliberate control in England?*, »Journal of Family History«, 20, 1995, 2, 139-158.
5. Gelo, Jakov, *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981*, Zagreb 1987.
6. Imhof, Arthur E., *Ländliche Familienstrukturen an einem hessischen Beispiel: Heuchelheim 1690-1900*, u: Conze, Werner (ur.), »Sozialgeschichte der Familie in der Neuzeit Europas«, Stuttgart 1976, 197-230.
7. Leslie, G., Korman, S., *The Family in Social Context*, New York, Oxford 1989⁷.
8. Mitterauer, Michael, *Formen ländlicher Familienwirtschaft*, u: Mitterauer, Ehmer, »Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften«, Wien, Köln, Graz 1986, 185-324.
9. Mitterauer, Michael, *A History of Youth*, Oxford, Cambridge (USA) 1993.
10. Mitterauer, M., Ehmer, J. (ur.), *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien, Köln, Graz 1986.
11. Mitterauer, M., Sieder, R., *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, München 1991⁴.
12. Ortmayr, Norbert, *Ländliches Gesinde in Oberösterreich*, u: Mitterauer, Ehmer, »Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften«, Wien, Köln, Graz 1986, 325-416.
13. Segalen, Martine, *Historical anthropology of the Family*, Cambridge, New York, 1988.
14. Sieder, R., Mitterauer, M., *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, München 1991⁴.
15. Stein – Erlich, Vera, *Jugoslavenska porodica u transformaciji. Studija u tri stotine sela*, Zagreb 1971.
16. Todorova, Maria N., *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington 1993.
17. Wall, Karin, *Peasant stem families in Northwestern Portugal: Life transitions and changing family dynamics*, »Journal of Family History«, 19, 1994, 3, 237-259.
18. Wall, Richard, *Arbeit, Fürsorge und Familie*, u: Mitterauer, Ehmer, »Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften«, Wien, Köln, Graz 1986, 495-554.

Zusammenfassung

»Wir hatten keine Zeit zu spielen...«

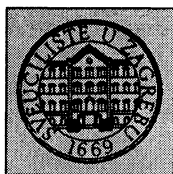
Die Kindheit auf dem Dorf (1918-1941)

Zwischen den zwei Weltkriegen entsprach das Leben der Bauernfamilien des Zagreber Prigorien und Kroatisch-Zagorien in vielen Elementen jenem derer Vorangeher. Da die Familie auch weiterhin die Grundproduktionseinheit war, veränderte sich das Verhältnis der Autoritäten innerhalb der Familien fast überhaupt nicht. Verändert hat sich nur das, was Folge der Anpassung der Familie in ihrer Struktur und ihren Wirtschaftstätigkeiten an breitere gesellschaftliche Veränderungen war. Obwohl an einem kleinen Muster, hat sich die Annahme der planmässigen Regelung der Kinderanzahl innerhalb nur einer Generation sowie deren immer noch wichtige Rolle innerhalb der »anpassungsfähigen Familienwirtschaft« deutlich gezeigt. Die Kinder arbeiten seit dem frühesten Alter, und gegen Ende ihrer Kindheit sind sie in der Lage, alle Geschäfte in der Familienwirtschaft zu erledigen. Als reif gewordene Arbeitskraft arbeiten sie wegen ihrer Mobilität (nicht verheiratet) immer mehr ausserhalb ihres Besitzes, die dem Haushalt eine Arbeitsleistung, bzw. der Arbeit die es selbst nicht leisten konnte (abarbeiten/abdienen, am häufigsten Gespanne), oder Geld einbrachte. Ihre Nützlichkeit in der Familienwirtschaft sowie die Schätzung der künftigen Möglichkeiten bestimmt, ob das Kind im Hause bleibt und wie lange. Falls das Gut klein ist, und es keine zusätzlichen Möglichkeiten des Erwerbs gibt, sind die Kinder zum Verlassen des Elternhauses gezwungen. Wenn die Eltern Möglichkeit dazu hatten, gaben sie die Kinder in die Lehre (die Jungen) und erleichterten ihnen auf diese Weise das Verlassen des Gutes oder das Verbleiben auf dem aufgeteilten/zerteilten Gut, dessen Parzellen zu klein sind, um die künftige Familie zu ernähren. Die Domination der wirtschaftlichen Rolle, die die Bauernfamilien während dieser gesamten Zeitperiode hat, sowie die un stabile Zusammensetzung (hohe Mortalität, frühes Verlassen / Abgang der Kinder) erhielten unveränderte Verhältnisse zwischen den Mitgliedern: die auf der Autorität der Älteren basierende / begründete Hierarchie, die strenge Erziehung und die Zurückhaltung bei der Manifestation / Offenbarung von Gefühlen.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

30

ZAGREB 1997.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Maticka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva
Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 166, fax. 385 1/ 6156 879
Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Tehnički urednik
Krešo Turčinović

Naslovna stranica
Iva Makvić

Lektura i korektura
Ljiljana Cikota

Prijevod sažetaka na engleski jezik
Marina Denona-Krsnik

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949. 75

RADOVI 30

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. – Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1997.
– 372 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X

Kompjutorski slog i prijelom
Krešo Turčinović

Tisak
KRATIS – Zagreb

Tiskanje završeno u ožujku 1998. godine

Naklada
500 primjeraka